

SKÖTSEL AV HISTORISKA TRÄDGÅRDAR

Klippta lövbärande häckar



SKÖTSEL AV HISTORISKA TRÄDGÅRDAR

Klippta lövbärande häckar

Skriftserien *Skötsel av historiska trädgårdar*

Denna skrift är en del i Riksantikvarieämbetets serie *Skötsel av historiska trädgårdar* och ett resultat av projektet *Utvecklande skötsel i kulturhistoriskt värdefulla parker och trädgårdar* som pågick 2015–2017. Projektet syftade till erfarenhetsutbyte och ökad kunskap kring vård av historiska parker och trädgårdar, med fokus på antikvariska ställningstaganden och skötselmetoder som tillvaratar de historiska trädgårdarnas kulturvärden. De tillämpningsområden som undersöktes i projektet var gräs, grus, häckar, fruktträd och prydnadsplanteringar. Projektet finansierades med medel från kulturmiljövårdsanslaget (bidrag till kulturmiljövård). Huvudman för projektet var Hantverkslaboratoriet vid Göteborgs universitet. De trädgårdar som använts som laboratorier för sköselförsök i projektet är Tycho Brahemuseets trädgård på Ven, Gunnebo slott, Stabergs bergsmansgård, Fredriksdals museer och trädgårdar, Julita gård och Mårbacka minnesgård. Anläggningarna representerar tillsammans en tidperiod från sent 1500-tal till tidigt 1900-tal.



HANTVERKSLABORORIET vid Göteborgs universitet är ett nationellt centrum för kulturmiljöns hantverk med uppdrag att dokumentera och vidareföra hotade hantverkskunskaper samt att säkra kvalitet utveckla metoder och initiera forskning inom fältet kulturmiljöns hantverk.

Riksantikvarieämbetet
Box 5405
114 84 Stockholm
Tel 08-5191 80 00
www.raa.se
registrator@raa.se

Riksantikvarieämbetet 2018
Skötsel av historiska trädgårdar. Klippa lövbärande häckar
Huvudförfattare: Maria Nyman-Nilsson, Sara Utter
Medförfattare: Joakim Seiler
Redaktör: Tina Westerlund
Omslag: Fredriksborgs slott i Danmark (överst), Gunnebo slott (t.v. och t.h.), foto: Joakim Seiler.
Fredriksdal (mitten), okänd fotograf, Helsingborgs museers samlingsdatabas Carlotta (PD).

Upphovsrätt enligt Creative Commons licens CC BY där inget annat anges.
Villkor på <http://creativecommons.org/licenses/by/2.5/se>
ISBN 978-91-7209-822-0 (PDF)
ISBN 978-91-7209-823-7 (Tryck)

Innehåll

Inledning	5
Den klippta häcken och dess skötsel genom historien....	6
Historiska redskap	11
Skötsel av häckar	11
Moderna redskap.....	14
Klippning	17
Restaurering av häckar	21
Häckarnas övriga skötsel.....	28
Kompletterings- och nyplantering	28
Häckarnas vitalitet och sundhet	29
Växtskydd.....	29
Skötsel i och kring häckarna.....	30
Gödsling av befintliga häckar	31
Diskussion kring skötseln av häckar.....	32
Slutsatser	33
Referenser och länkar	34

Inledning

Trädgårdar kan – precis som byggnader och föremål – berätta om förfluten tid, traditioner, ideal, ekonomiska förutsättningar, praktiskt arbete och liv. Medan man de senaste decennierna blivit allt mer medveten om de kulturhistoriska värdena av parkträd och perenner finns det andra trädgårdselement som ägnats mindre uppmärksamhet: klippta häckar, gräsmattor och grusgångar. Trots att betydande resurser läggs på skötseln av dessa och trots att de har avgörande betydelse för trädgårdens arkitektur, saknas medvetenhet och kunskap om hur de har sett ut historiskt, hur de sköts, vad de innehöll och hur de bäst sköts idag för att upprätthålla de kulturhistoriska värdena.

En häck kan definieras som ett trädgårdselement bestående av ett antal plantor utmed en sträcka, planterade med ett bestämt avstånd mellan individerna. Det svenska ordet häck är släkt med engelskans *hedge* och tyskans *Hecke* och betyder ursprungligen inhägnad. Häckens användning har utökats från att främst hägna in till att bli ett viktigt arkitektoniskt inslag i trädgårdar och parker. Häcken används till att rama in kvarter, kanta gångar och vägar, utgöra en fond i trädgårdsanläggningen eller en bakgrund till större blomsterrabatter. Den kan också utgöra väggar i en berså, labyrint eller lövteater¹ eller en låg infattningshäck runt parterrer och rabatter. Syftet med en häck, förutom det arkitektoniska, kan vara att skapa lä och skugga i trädgårdarna, men också insyns- buller- och dammskydd mot omgivningen.

Enligt ICOMOS så kallade Florens-deklaration är en historisk trädgårdsanläggning ”en arkitektonisk och hortikulturell komposition av allmänt historiskt eller konstnärligt intresse. Som sådan utgör den ett

historiskt minnesmärke”.² Den klippta häcken är en viktig del av parkens och trädgårdens arkitektoniska och hortikulturella komposition. En komposition som inte bara utgörs av arter och sorter, utan även av växternas färger, struktur, storlekar och mellanrum.

I denna skrift utgår vi från att den historiska klippta häcken uppfyller följande kriterier: den ska ha en ursprunglig sträckning, ha stor andel ursprungligt växtmaterial, ge en rättvisande upplevelse utifrån det som man kan uppfatta som ursprungstanken, ha kvar den ursprungliga funktionen och skötas med traditionella skötselmetoder eller alternativa metoder som delvis tillvaratar trädgårdsmästarnas traditionella kunskaper.

Skriften handlar om hur man kan tänka vid val av skötselmetod för att tillvarata kulturhistoriska värden i historiska trädgårdar, med fokus på den lövbärande rumsbildande klippta häcken. Här redovisas inte växtval, arter, sorter, planteringsanvisningar eller beskärningstidpunkter. Den som söker sådan information hänvisas till befintlig facklitteratur och kataloger från trädplantskolor.

Denna skrift vänder sig till både trädgårdsmästare i historiska trädgårdar och antikvarier på länsstyrelserna, samt till förvaltare av historiska trädgårdar och parker. Tanken är att dessa yrkesgrupper ska få en ökad medvetenhet om skötseln av den klippta häcken och häcken som ett historiskt trädgårdselement. Genom mer kunskap är det möjligt att se på häckarna med nya ögon, och kanske ompröva val av skötselmetoder. Erfarenheter från andra anläggningar kan vara till hjälp för att sköta och utveckla skötseln av den egna trädgårds- eller parkanläggningen.

¹ *Lövteater* är ett trädgårdsrum som med hjälp av klippta häckar formats till en teaterlokal, vanligtvis med en halvcirkelformad åskådaryta i enlighet med förebilden, de antika amfiteatrarna (definition från Nationalencyklopedin).

² *Florens-deklarationen*, 1982, § 1. Florens-deklarationen har utarbetats av ICOMOS-IFLA:s Internationella kommitté för historiska trädgårdar. Det antogs 1982 av ICOMOS och är ett tillägg till Venedig-deklarationen från 1965, avseende bevarande och restaurering av historiska minnesmärken och områden av historiskt intresse.

Den klippta häcken och dess skötsel genom historien

Under tidigt 1500-tal började stora trädgårdar på allvar anläggas vid de kungliga slotten i Sverige. Det var under hertig Karls tid som den så kallade samlade renässanssträdgården började anläggas. Den hade en symmetrisk form, idealformen var en kvadrat. Kvarteren inhägnades med staket och längs kanterna planterades fruktträd och bärbuskar. Lövgångar kunde anläggas mellan odlingskvarteren.³ Adeln och borgerskapet följde efter med liknande trädgårdar.

De svenska skriftliga källor från 1500- och 1600-talen som till viss del beskriver häckars användning och skötsel är framförallt hushållningsböcker och instruktionsböcker riktade till unga adelsmän som skulle lära sig hur ett gods skulle skötas.

Schering Rosenhane, författare till hushållningsboken *Oeconomia*, skriver att längs gångarna och som häckar i blomsterkvarteret kunde man plantera rosenbuskar, liguster eller berberisbuskar ”hwilka alla wäxa tiucka och låta klippa och hantera sig som man will.”⁴ Han skriver vidare att trädgårdsanläggningarna vid denna tid brukade omges av plankverk eller höga gärdesgårdar, men påpekar att man ofta utomlands brukade ha en levande gärdesgård bestående av hagtorn samt röda och vita vildrosor. Den skulle planteras så att den blev tre alnar hög och två alnar bred och vara så jämnt klippt och skuren ovan och på sidorna att den blev som en mur som varken folk eller kreatur kunde ta sig igenom. Hagtornsplantor kunde samlas in i det vilda eller så kunde bären säs i sängar och dras upp till plantor.

När det gäller anläggning och plantering av häckar finns uppgifter i hushållsböckerna om att när häckar och palissader⁵ skulle planteras skulle diken grävas



Suurbär, Berberis, detalj av handkolorerad bild av Olof Rudbeck den äldre, *Blomboken* XII. I Sverige har Berberis vulgaris förvildats från stormaktstidens parkanläggningar, enligt Martinsson & Ryman, 2008, s. 412. Foto: Uppsala universitetsbibliotek, Alvin: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:alvin:portal:record-97354> (PD).

som var 1,20 meter breda och 0,6 meter djupa. På botten skulle man lägga matjord och ovanpå den god brunnen jord, vilket torde syfta på kompost eller brunnen gödsel.

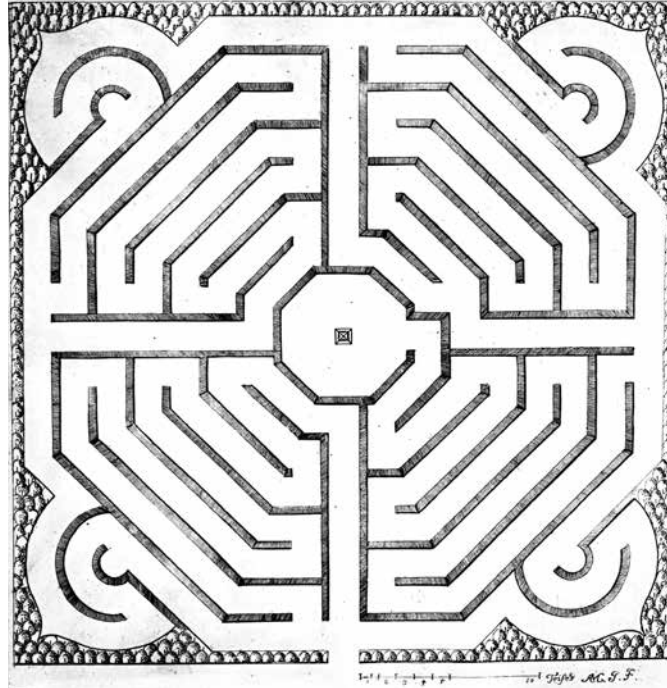
André Mollet, som var drottning Kristinas trädgårdsmästare 1648–1653, beskriver i boken *Lustgård* ”lööffwärck” runt parterrenerna och låga buxbomshäckar som skulle fungera som infattningshäckar.⁶

3 En lövgång är en arkitektonisk konstruktion av klippta häckar eller träd där växtmaterialet utgör väggar och tak. Lövgångar kallas internationellt för *treillage*, då kompletteras växtmaterialet av spjälverkskonstruktion.

4 Rosenhane, 1944, s. 138. Boken skrevs 1662, men gavs inte ut förrän 1944. Schering Rosenhane var godsägare och ämbetsman under stormaktstiden. För Rosenhane var trädgårdskonsten viktig, han hade stor kunskap och ägnade en omfattande del av *Oeconomia* åt detta ämne.

5 Palissader är en slags växtväggar.

6 Mollet, 2006, ”Thet Elloffte capitel. Om prydnandt i Lustgården”. André Mollet utkom 1651 med verket *Le Jardin de Plaisir*, som översatt till svenska fick heta Lustgård.



André Mollets förslag till en labyrint eller will-gård. Fol XXIX. "Wij wilie våra Afrijtningar medh Will-gårdarna lyckta/theras Haag skal medh dubbla Rader besättias/ på thet the theste starckare och tiockare blifwa/ så at man ther intet kan igenom gåå." Mollet, 2006, "Thet Elloffte capitel. Om prydnandt i Lustgården". (PD).

Medelhöga häckar kunde planteras med "then hwita Törnebuskan", en typ av hagtorn⁷, men även med andra växtslag, som arter av videväxter. Bok och avenbok ansågs också lämpliga till häckar. De båda arternas förtjänst låg i att de behöll sina blad ända ner till marken, en mycket viktig egenskap för häcken. Arterna krävde dock en årlig, kraftig beskärning för att de skulle växa sig höga. Linden, oklart vilken art, var lämplig för alléer, rader och klippningar.

Mollet skrev att boskéer, som bestod av tuktade eller friväxande träd i regelbundna fält, kunde inramas av klippta häckar. Labyrinternas väggar skulle bestå av häckar planterade i dubbla rader.

Han tyckte också att berberis med sina vackra blad (även kallad surtorn), som är inhemsk i Sverige, lämpade sig som häckväxt i stadens lustgårdar. Vinbärs- och krusbärsbuskar hörde dock enbart hemma i köksträdgården, enligt Mollet. Om en köksträdgård skulle ingå i en lustträdgård, vilket han inte var främmande för, så skulle den döljas av klippta häckar, så att den inte syntes i det storslagna perspektivet

som man hade över trädgården från slottets fönster.

Mollet berör själva klippningen av lustträdgården helt kort, men beskriver iordningställandet av växtbädden, det vi idag kallar djupsängen, som mycket viktig. Goda förutsättningar skulle ges för häckens etablering och fortlevnad på lång sikt i trädgårdsanläggningen. Om man skulle plantera en hög boskéhäck på styv lera måste leran grävas ur. I planteringsdiken, "grafwar", kunde växtbädden behöva grävas ut till ett djup av 1,2–1,5 meter och till en bredd av 2,5–3 meter. Växtbädden skulle sedan fyllas med god växtjord.

I trädgårdshandböcker från 1700-talet, skrivna av trädgårdsmästare, beskrivs anläggandet och skötseln av häckar av olika slag anmärkningsvärt lite. Den första handboken, *Den swenske lust-, örte- och trädgården*, publicerades 1722 och var skriven av Stockholms ledande trädgårdsmästare Johan Ahlich. 1744 utkom han med ytterligare en handbok, med titeln *Trädgårdsskiötsel*, där han beskriver användningen av häckar sålunda:

⁷ Mollet, 2007, s. 140. Kjell Lundquist tolkar "Törnebuskan" som en typ av hagtorn.



Stora Ek, herrgårdsanläggning utanför Mariestad. En rest av hasselhäck som kantar gångarna i en stjärnformad boské. 2014–2015 genomfördes ett arbete med förnyring av boskén och hasseln sågades ned jäms med marken. Foto: Pierre Nestlog, 2014.

Med häckar och Contr’Espaliers plägar man att formera de största gångarna uti en Trägård, eller och innesluta hela besynnerliga Parterer. Hos oss brukas der til i gemen: Winbär, Stickelbär, Barbaris, Törnrosbuskar, Legustrum och Buxbom.⁸

Den rätta tiden att anlägga dessa häckar ansåg Ahlich vara på hösten, i oktober och november, eller på våren, i april. Buxbomen skulle sättas i maj.

De träd och buskar som tålde vintern och lämpade sig till häckar och klippta formationer var enligt Johan Ahlich gran till pyramider och häckar, och lind och lönn till höga häckar. Björk kunde ibland också användas till häckar, medan en, vildhassel och bok passade till lövsalar, hag-träd till valvgångar och portaler, hagtorn till levande gärdesgårdar och vit syren till espalier. Av liguster kunde man åstadkomma ett sirligt bindverk om den planterades i dubbla rader så att den blev tät och tjock. Skotten skulle lindas om varandra för att kunna växa korsvis runt störrarna som sattes på ömse sidor. När önskvärd höjd och bredd uppnåtts skulle häcken putsas jämn efter

ett snöre med trädgårdssax. Man putsade även utmed båda sidorna. Käpparna togs sen bort. Om man ville kunde häckarna prydas med klippta figurer. Då lämnades tofsar, grupper om åtta, nio skott kvar utmed häcken. Dessa flätades sedan ihop med tunna spön av hassel som formats till figurer.

Under 1800-talet kom ett stort inflöde av nya växtarter och sorter. Det blev ett ideal att plantera skönblommande friväxande buskar i grupper eller solitärt på en gräsmatta framför boningshuset. Den tyska stilen kom på modet i slutet av 1800-talet, särskilt i mindre trädgårdsanläggningar och stadsparker. Stilen var symmetrisk i planen, men utan raka gångar och regelbundet formade avdelningar. Enligt trädgårdsmästare Daniel Müller lämpade den sig för mindre lust- och större blomstergårdar som hade regelbunden form. För honom var den gamla ”fransyska stilen” en styggelse. ”De fyrkantiga klippta häckarne och pyramiderna af träd och buskar äro onekligen fula och onaturliga”.⁹ Enligt Müller kunde häckar användas för att inhägna en trädgård eller någon del som man ville dölja, exempelvis jordmaga-

⁸ Ahlich, 1744, s. 37. Contr’Espaliers är väggar av spaljerade fruktträd. Stickelbär är en äldre benämning på krusbär.

⁹ Müller, 1888, tredje delen s. 12.



Gamla Linköping. Flätad hagtornshäck vid systrarna Petterssons gård. Foto: Gamla Linköping.

sinet och drivbänkarna. Möjligen kunde dessa enahanda häckar även planteras på terrasser och i lustträdgården.

Under 1900-talet blev det modernt med friväxande blommande häckar. De klippta strikta häckarna fanns ändå kvar i en del äldre barockanläggningar, som fick behålla sin strama stil. Trädgårdsdekorationerna för-
enklades dock ofta och blev färre med tiden.

Under denna tidperiod anlades vissa större trädgårdar med inspiration från den engelska Arts and Crafts-rörelsen. Trädgården skulle nu vara ett slags "hantverk" med häckar och träd som tillsammans med murar och trappor formade olika rum. Klippta strama häckar delade upp trädgården och utgjorde en lugn kontrasterande bakgrund till breda, livligt färgade blomsterrabatter.

Under 1900-talet kom en mängd trädgårdsböcker riktade direkt till hemmaodlaren, men också en rad pedagogiska böcker för trädgårdsskolor, folkhögskolor och seminarier. Nu kunde alla läsa om val av arter och om hur häckar skulle anläggas och skötas. Häcken var från utseendesynpunkt, enligt Nils Sonesson, en av de bästa inhägnader som en trädgård kunde ha – om den vårdades och klipptes förståndigt:

Härvid som ofta gäller regeln, att det enklaste är det vackraste och att alltså en häck med raka sidor var att föredraga framför en mera konstlad klippning.¹⁰

Gustav Lind beskriver i början av 1900-talet lämpliga lövbärande träd och buskar till häckar för hela landet.¹¹ Det handlade främst om funktionen och den växtmiljö där häcken skulle anläggas, inte så mycket om estetik. Häckar kunde vara klippta eller friväxande. Hagtornsarter kom i främsta rummet i hela Sverige, sibiriskt ärträd beskrevs som den minst krävande, glasbjörk, rönn och ungersk syren rekommenderades för norra Sverige och ligustern för torra platser. Gustav Lind skrev att oxeln föredrog landsvägens damm, att måbärsbusken var skuggtålig och att lindan (särskilt den vilda småbladiga) var värdefull och bildade vackra häckar men var dyr att anlägga. Eken var användbar både till låga och höga häckar, vresrosen kunde hållas både klippt och fri-

¹⁰ *Handbok för Trädgårdsodlare*, 1947, s. 651.

¹¹ Gustav Lind, trädgårdsdirektör och rektor för Kungliga Lantbruksakademiens trädgårdsskola 1900–1934, skrev en rad trädgårdsböcker, däribland *Skolträdgården: handledning vid undervisningen i trädgårdsskötsel*, som utkom 1917.



Fredriksdal. En smalt klippt ligusterhäck ramar in Rosariets olika rum. Foto: Sara Utter.

växande på blåsiga och kalla platser, alm och lönn var lämpade för den stora trädgården och brakved, al och vissa pilsorter för fuktiga lägen. I södra Sverige kunde högväxande buxbom, liksom idegran och tuja bilda vackra häckar, enligt Gustav Lind.

Innan plantering av häckplantor skulle ske, gödslades och bearbetades jorden till minst 45 centimeters djup och 60 centimeters bredd. Själva planteringen kunde ske såväl höst som vår. Två- till treåriga omskolade plantor var de bästa. Plantorna skulle sättas i en enkel rad med cirka 15 centimeters avstånd och skulle skäras ner till 6–10 centimeter från marken, eventuellt redan första vintern vid kraftig tillväxt, annars vintern

därpå. Följande vintrar skars de nya skotten in en tredjedel av sin längd, sedan klipptes häcken även på sidorna, men under strängt iakttagande att häcken skulle bli bredare nedtill och avsmalnande uppåt. När häcken nått önskad höjd höggs den av upptill 3–5 centimeter ovanför det ställe där den under föregående år blivit inskuren. Häckar av liguster och liknande skulle även klippas en eller flera gånger under sommaren. När den lövbärande häcken blev gammal och skröplig, eller om den blivit alltför gles, skulle den förnygras genom avsågning 20–30 centimeter ovan marken. Sedan fick häcken växa upp igen.

Skötsel av häckar

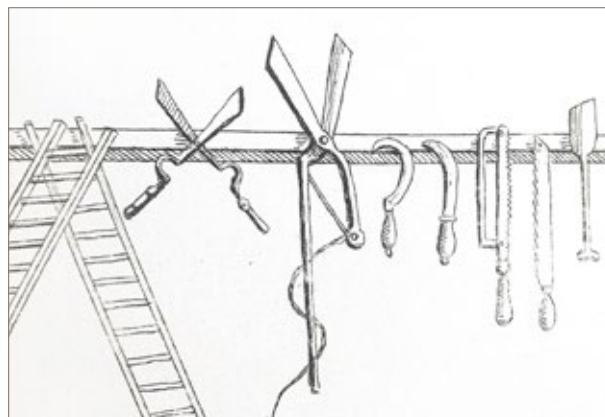
Skötsel av häckar i historisk miljö är viktig ur flera olika aspekter. Häckarna räknas i många fall som kulturarv och är kanske till och med Q-märkta¹² för sitt historiska värde. De utgör ofta betydande delar av strukturen i och upplevelsen av den miljö de växer i. Vid val av skötselmetoder är det därför angeläget att ställa sig frågan: vad vinner man och vad förloras i varje steg av utveckling av redskap och arbetsteknik? Det perspektivet är alltid viktigt vid vård av det levande kulturarvet.

Förvaltaren bör även ställa sig frågan om själva arbetsmomentet ska vara en del av besökarnas upplevelse eller om det bara är de färdigklippta häckarna som är av betydelse. När man värderar skötselmetoder behöver fler aspekter än tidsåtgång tas med i beräkningen. Moderna redskap, material och metoder är ofta mer tidseffektiva, men man bör tänka på att de också påverkar de kulturhistoriska värdena i de historiska trädgårdarna.

Man måste sköta häckarna så att deras vitalitet vidmakthålls, eller förbättras. Detta ska ske på ett sätt som är ergonomiskt för personalen och med de redskap som bäst passar för den specifika häcken och åtgärden. Genom att beskära på ett så skonsamt sätt som möjligt och ge häckarna de bästa växtbetingelserna, minskar man riskerna för skador och sjukdomsangrepp. Vid många offentliga anläggningar har man av tradition ofta haft speciellt utbildade personer till häckklippning. Det har varit ett fysiskt krävande arbete, delvis utfört från stegar och liftar, som ibland lett till förslitningsskador. Att bli bra på att klippa häck kräver träning så att man får erfarenhet och rutin. Man måste kunna syfta, vara noggrann, intresserad av kvaliteten på resultatet och ha rätt kunskaper för att välja åtgärder så att man hittar häckens form.

Historiska redskap

Källor som berättar om historiska redskap för klippning av häckar är historiska texter, bilder av redskap och arbete samt redskapssamlingar. För att få



Del av plansch som visar trädgårdens redskap, däribland olika typer av knivar, häcksaxar och sågar. Ur Petter Lundbergs *Then rätta Swenska Trägårds-Praxis*, 1754.

mer detaljerad kunskap om den historiska praktiken så måste dessa olika källmaterial jämföras med varandra och de historiska redskapen prövas i praktiska försök.

Vid 1600-talets mitt beskriver Rosenhane hur trädgårdensredskapet "sax" används för att klippa löv och hur "krokigt järn" med långt skaft brukas för att rensa bort små kvistar uppe i träden. Sax syftar troligen på häcksax. Krokigt järn med långt skaft är förmodligen en typ av stängskära, som även finns avbildad på utländska redskapsplanscher. Rosenhane nämner också sågar av större och mindre slag.¹³

Trädgårdsmästare Johan Ahlich skriver i mitten på 1700-talet om de redskap som behövdes för beskärning:

De förnämsta wärktygen at skära eller afputsas växterna med, är en skarp knif samt en god handsax, hwilken ibland är beqwämligare at betiena sig af; Men när någon ting för prydnaden skul skal skäras och putsas, så fodras dertil en större eller så kallad Häck-sax.¹⁴

Till träd och buskar kunde också sågar behövas. När häckarna skulle beskäras måste man också ta hänsyn till väderleken:

¹² Q-märkning är en skyddsbestämmelse, som skyddar kulturellt värdefulla miljöer, och bland annat innebär att användningen ska vara anpassad till platsens kulturvärden.

¹³ Rosenhane, 1944.

¹⁴ Ahlich, 1744, s. 31.



Olika typer av häcksaxar och stängsaxar. Observera den vänstra häcksaxen med handtaget i vinkel, en konstruktion som gjorde att man kom ut en bit från själva häcken med händerna. Den högra häcksaxen påminner om den moderna så kallade japanska häcksaxen (se under avsnittet *Restaurering av häckar*). Bild ur en tysk redskapskatalog för den svenska marknaden, *Dresdeners Trädgårdsverktögs-Fabrik*, 1906 (PD).



Sekatören lanserades så sent som i början av 1800-talet. Detta redskap var ofta personligt. Bild ur en tysk redskapskatalog för den svenska marknaden, *Dresdeners Trädgårdsverktögs-Fabrik*, 1906 (PD).

... häckarnas putsning förrättas bäst efter regn eller under morgon-daggen, då saxen långt bättre skär än wid stor tårka.¹⁵

Anders Lundström nämner, i sin redskapsförteckning i början av 1800-talet, häcksaxen, men också trädgårdssvärdet:

Utom förutnämnda redskaper fodras flerahanda andra verktyg, hvilkas bruk man anser öfverflödigt att beskrifva, derföre att de äro så allmänt kända, att blotta namnen visa, hvartill de användas, såsom /.../ Trädsax, Trädsvärd, Handsåg /.../.¹⁶

¹⁵ Ahlich, 1744, s. 32.

¹⁶ Lundström, 1831, s. 18.

I August Fjäderhanes beskrivning av beskärning av avenbok nämns liknande redskap:

Häckarna slogs med en ca 1,0 m lång sabel, varefter putsning företogs med häcksax.¹⁷

I tidigare forskning, publicerad i Åsa Ahrlands avhandling, förekommer uppgifter om huggsvärd vid häckklippning. Enligt henne användes redskapet långt in på 1900-talet vid svenska herrgårdar. Vid Övedskloster beskars häckarna med sabel ännu på 1960-talet. I inventarieförteckningen från Fiholm 1812 har Ahrland funnit uppgiften: "4st. swärd förslitna".¹⁸

¹⁷ Fjäderhane, 1963, s. 29.

¹⁸ Ahrland, 2006, s. 337. Reviderad upplaga av avhandlingen från 2005.

Traditionen att använda handhäcksaxar för klippning av häckar är än idag levande, även om den är starkt hotad. Det finns fortfarande trädgårdsmästare med egen erfarenhet av hur redskapen skall användas och arbetet skall utföras.

När det gäller häckklippning med huggsvärd, stångskära eller sabel är traditionen bruten, den verkar ha dött ut under 1950 och 1960-talet. Det gör att kunskapen om redskapen och deras användning måste återskapas. De textkällor som beskriver huggsvärd, trädgårdssvärd eller sablar säger väldigt lite om hur redskapen såg ut eller hur de användes. För att komplettera textkällorna måste man studera historiska redskapsplanscher och målningar som redovisar redskap och arbete. Ett problem med dessa bildkällor är dock att redskapen sällan är namngivna. Det finns alltså en kunskapslucka mellan text- och bildkällor när det gäller historisk beskärning med dessa redskap. För att överbrygga den måste de prövas i praktiken. I historiska trädgårdar finns inte längre en levande tradition kring dessa redskap, istället får skötselkunnarna rekonstrueras genom hantverksförsök.

På redskapsplanschen i Petter Lundbergs *Trädgårdspraxis* från 1754 kan man se en kniv som liknar den lövkniv som användes vid hamling av träd ända fram till början av 1900-talet, och som används för att röja sly och kvista av träd inom landskapsvården än idag. Andra knivar som är avbildade liknar de ympknivar som används till fruktträd.

Vid det danska slottet Fredriksborg i Hilleröd finns informationsskyltar med avbildade krigssablar som anses ha använts vid skötseln av parkanläggningen.

Både Lundström och Fjäderhane anger att huggsvärderna användes först, och att efterputsning eller finklippning utfördes med häcksax. Tidpunkten för när beskärningen skulle göras under året kan också ha påverkat valet av redskap, liksom om häckarna beskars flera gånger årligen. Att ta bort grövre vedartade grenar vintertid kräver mer kraft i redskapet än om man ska skära av veka skott på sommaren. Även växtslaget kan påverka med sina specifika egenskaper.

Redskapsrekonstruktion och hantverksförsök med ovan nämnda redskap har gjorts i liten skala. Ett försök svarar inte definitivt på frågan om det var just så man gjorde förr utan avgör endast om en metod är funktionell. Det kan ju finnas flera metoder som fungerar.

Vid Gunnebo slott genomfördes ett försök hösten 2017. Då gjordes en redskapsrekonstruktion utifrån Petter Lundbergs redskapsplansch. Andra redskap



En redskapsrekonstruktion som gjordes utifrån Petter Lundbergs redskapsplansch från 1754. Foto: Joakim Seiler, oktober 2017.



Gunnebo slott. Det rekonstruerade redskapet prövas på en lindhäck. Det gick bäst att slå av materialet nedifrån och upp på grund av lindgrenarnas utåtriktade grenvinkel. Foto: Joakim Seiler, oktober 2017.



Gunnebo slott. Lindhäcken beskåras med en skära på stång.
Foto: Joakim Seiler, oktober 2017.

som liknade bildkällan anskaffades också. Redskapet provades under en vecka i oktober av trädgårdspersonal och trädgårdsstudenter.

Resultatet visade att det går att beskära lind- och avenbokshäckar med det rekonstruerade redskapet och med en skära på stång. Men dessa redskap ger inte stöd för att beskära fram linjer på det sätt som man kan göra med maskinella och manuella häcksaxar, där redskapet i sig, med sina breda, raka blad, ger en anvisning om linjen. Det visade sig också vara svårt för den ovane utövaren att åstadkomma en rak linje och en bestämd form. Redskapets hugg träffade grenverket snett eller diagonalt, vilket inte gav det mothåll som man får när man klipper 90 graders vinkel mot grenarna med häcksax. De huggande redskapen gav också mer söndertrasade snittytor än manuella häcksaxar. Det hade förmodligen varit enklare att beskära häckarna med denna typ av historiska redskap sommartid, när häcken har vekare årsskott.

Moderna redskap

Häckklippning med handsax är ett traditionellt hantverk. Det kan, enligt de försök som genomförts i projektet *Utvecklande skötsel i kulturhistoriskt värde-*

fulla parker och trädgårdar 2015–2017 (se tryckortsidan i denna skrift), inte konkurrera med maskindrivna redskap när det gäller tidseffektivitet. Gör man däremot en helhetsbedömning av kulturhistoriska aspekter så har handredskap många fördelar eller mervärden som maskinerna saknar. Det kan handla om historisk trovärdighet, levandegörande av historia, immateriellt kulturarv, miljöhänsyn med mera.

Manuella handredskap

På Gunnebo slott läggs stor vikt vid att göra vägen till ett bra resultat till en del av den historiska upplevelsen för besökare på anläggningen. Det gäller både klippning av häck med handsax och klippning av gräsmattor med lie och andra historiska redskap. Dock görs delar av arbetet med moderna maskiner och redskap. Före 1996 klipptes troligen häckarna med maskiner i flera decennier. Efter 1995 har de återigen uppbyggnadsbeskurits till ny höjdnivå och har efterhand fått slutlig form och höjd. Sedan 2004 har trädgårdsmästarna här klippt häckar med både maskin och handsax.

Under 2015 genomfördes en systematisk jämförelse mellan traditionella handhäcksaxar och batteridrivna häcksaxar. Hela trädgårdsanläggningen delades i två halvor, sedan klipptes den östra halvans häckar med maskin och den västra halvans med handsaxar. Häckarna som klipptes var avenbok, lind och buxbom. Av dessa kan avenboken och linden anses vara rumsbildande, medan buxbom tillhör kategorin infattningshäckar, som inte vidare avhandlas i denna skrift.

Att klippa lindhäckar med handhäcksax visade sig fungera bra, i synnerhet om häckarna inte var för stora, höga och långa. Om man klipper häckar som är 250 centimeter höga behöver man sträcka sig uppåt och lyfta redskapet högt över axelhöjd, vilket innebär en ohälsosam arbetsställning. Resultaten av försöken visade att det generellt gick åt dubbelt så lång tid vid klippning med handsax jämfört med batteridrivna häcksax.

Handsaxar finns i olika utföranden. Viktiga aspekter när man väljer sax är tyngden och räckvidden, men i en historisk miljö kan även utseendet vara av betydelse. Den sax som användes i testet och som nådde längst och högst har en bekväm lodrät räckvidd från marken på ungefär upp till två meter, men är tung (1540 gram).

Det var den enda sax som en 180–190 centimeter lång person kunde nå att klippa med ända ner till marken utan att böja sig (redskapets längd är 91

centimeter). Denna sax har breda, kraftiga blad med tänder vid basen. Bladen tillverkas av kolstål, är hårdförkromade och raka och har en djup savskåra. Handtagen har vadderade grepp och stötdämpning där de möter varandra.

Det finns betydligt lättare saxar på marknaden, med vikt ned till 750 gram, men de har inte samma räckvidd.

En annan sax som provades var betydligt kortare i bladet, men är vacker och av hög kvalitet. Den är tillverkad av trä och metall, helt utan plast eller gummidetaljer. Detta var den häcksax som gav det finaste klippljudet. Det uppstår tack vare att ingen dämpningskudde finns mellan handtagen, vilket gör att bladen slår hårt mot hårt. En avsevärd nackdel är dock att den ganska hårda stöten fortplantar sig till utövarens handleder och armbågar, vilket innebär en hälsorisk. Denna sax är dessutom väldigt kort, vilket gör det svårt att arbeta ergonomiskt med den. Saxens räckvidd blir fort ett problem som kompenseras genom icke ergonomiska kroppsställningar.

Klippning med handredskap förekommer fortfarande i vissa historiska trädgårdar. På Tjolöholms slott klipps den gamla lindhäcken längs entrévägen varje vinter med manuell stångsekatör. På Millesgården klipps en gammal almhäck med manuell sekatör varje år. Klippning med manuell häcksax praktiseras också på Läckö slott på buxbom och en lövgång av avenbok.

Handhållna maskinella häcksaxar

När maskiner används i en publik miljö, utförs ofta arbetet vid tidpunkter då minsta möjliga störning uppstår för besökare. Dels handlar det om vilken tid på dagen man klipper, kanske finns möjligheten att göra mycket av arbetet innan parken öppnar för besökare, dels handlar det om ifall man beskär under hög- eller lågsäsong. Sommartid är det som regel många besökare i rörelse, medan man under vintern bara stör ett fåtal.

Valet mellan mer rationell klippning med el- eller batteridrivna häcksaxar och arbete med handsax spelar också roll för besökare. Den förstnämnda väsnas mer och upplevs kanske som störande, men går fortare och ger lätt ett bra resultat. Det andra klippalternativet kan bli ett intressant och historiskt inslag för besökaren, tar längre tid men kan ge samma resultat.

Under sent 1900-tal började de bensindrivna häcksaxarna att ersättas av eldrivna. I början var de inte lika effektiva och kraftfulla, men kom snart att bli likvärdiga. Under de senaste fem-tio åren har ut-



Klippning av bokhäck med batteridrivna häcksax på Gunnebo slott. Foto: Joakim Seiler.

vecklingen gått ett steg längre: från eldrift till batteridrift. Detta påverkar bland annat arbetsmiljön; bensinsaxarnas buller och avgaser vill de flesta vara utan. Att många kommuner och företag idag dessutom har mål att inom en snar framtid vara fossilbränslefria skyndar på efterfrågan och därmed utvecklingen. Det finns numera flera märken som har modeller med olika batterityper, exempelvis där batteriet sitter på saxen eller där man bär det i ett bälte på höften.

De senaste åren har litiumbatterierna gjort sitt intåg även bland häcksaxarna, vilket har förlängt drifttiden markant. Nu är det möjligt att klippa en hel dag utan att behöva ladda batteriet.

En annan aspekt på skillnaden mellan bensinsaxar, elsaxar och batterisaxar är vikten. En batteridrivna häcksax väger betydligt mindre än en eldriven, särskilt om batteriet inte sitter på maskinen. En sax som väger fyra kilo och har ett fyrakilosbatteri som bärs på ryggen kan jämföras med en eldriven sax på ungefär fem kilo. Att få mindre vikt i händerna upplevs som en klar förbättring och det ryggburna batteriet känns ofta inte som någon belastning.

Arbetsmiljön vid häckklippning blir på flera sätt bättre med batterisaxar än med bensindrivna saxar. De bensindrivna har högt maskinljud och släpper ut avgaser. Med el- och batterisaxarna slipper man de oönskade avgaserna som användaren ofta andas in, och ljudnivån sänks – en förbättring av arbetsmiljön. Dessutom ökar trivselen för besökarna i en publik miljö när maskinbuller och avgaser minskar.

Manuella häcksaxar har både arbetsmiljömässiga för- och nackdelar jämfört med batteridrivna saxar. Rörelsemönstret för kroppen är mer dynamiskt rörligt när man klipper med manuella redskap. En nackdel är stötarna vid själva klippet, som belastar handleder, armbågar och axlar. Vid klippning med batteridrivna sax (och maskindrivna saxar i övrigt) är rörelsen något mer statisk när man kontrollerat sveper redskapet fram och tillbaka för att klippa fram häckens linje. För båda redskapstyperna gäller att arbetet bör varieras för att inte ge förslitningsskador.

Häcker i historiska trädgårdar är ofta höga, vilket ställer särskilda krav på räckvidd. I dessa sammanhang ger därför alla kortskaftade handhållna redskap en dålig arbetsmiljö. Arbetet måste ju ske över

axelhöjd eller långt ifrån den egna kroppen. Då kan stångredskap vara ett värdefullt tillskott. Tidigare var även dessa bensindrivna och tunga, vilket gav upphov till stora belastningar på kroppen, men idag finns även ergonomiskt utformade batteristånghäcksaxar.

Stora maskinburna redskap

I offentliga parker förekommer att höga häckar klippas med större maskiner som är utrustade med spearhead-aggregat eller liknande. Maskinen kan beskrivas som en stor häcksax med ett cirka 1,5 meter långt svärd. Den är monterad på en teleskoparm som kan nå sex–sju meter upp och ofta lika långt ut i sidled. Det långa svärdet underlättar arbetet med att klippa raka linjer och forma häcken väl. Den som gör jobbet – som tar mycket färre arbetstimmar i anspråk än annan häckklippning – sitter bekvämt inne i maskinen.

När man använder dessa stora tunga maskiner vid vinterklippning av höga häckar som står intill mjuka, tryckkänsliga markytor bör man göra arbetet när det är tjäle i marken. Då minimeras tryckskadorna på markvegetationen och häckarnas rötter. Sommarklippning bör av samma anledning göras när marken



Fredriksdal. Häckklippning med hjullastare utrustad med spearhead. Foto: Sara Utter.

är torr. På hårdgjorda ytor har man naturligtvis inte den problematiken att ta hänsyn till.

Om marken är mjuk kan det vara nödvändigt att avlasta och fördela marktryck med hjälp av körmattor. Dessa finns i olika material och kan hyras av maskinuthyrningsföretag. Om sträckorna är långa är det dock kanske inte praktiskt genomförbart att använda körmatta.

För att använda spearhead-aggregat krävs särskild maskinförutbildning, det ingår inte i trädgårdsmästarens traditionella kunskapsområde. Alternativet är att trädgårdsmästaren beställer tjänsten av en entreprenör.

Klippning

Klippning av lövfällande häckar sker oftast under några veckor på försommaren och vid behov igen under hösten, innan löven faller. Flera olika växtslag kan också beskäras under vårvintern, medan stora kraftigväxande häckar ofta klipps på vintern, eftersom det är lättare att hantera klippresterna när de består av avlövade skott. Personalen har dessutom ofta mer tid för arbetet vintertid än på sommaren.

Alla växtslag kan inte klippas på vintern. Hos de så kallade blödarna, som till exempel lönn, uppstår ett kraftigt savutflöde från snittytorna när saven stiger på våren. Arter som avenbok kan klippas under vintern, men inte för sent, för då kommer även den att blöda vid savstigning. Lind, som har kraftiga årsskott, måste ofta klippas två gånger per år.

Vad som är en lämplig tidpunkt för klippning beror på växtslaget, men i besöksanläggningar måste ofta hänsyn även tas till arrangemang och aktiviteter.

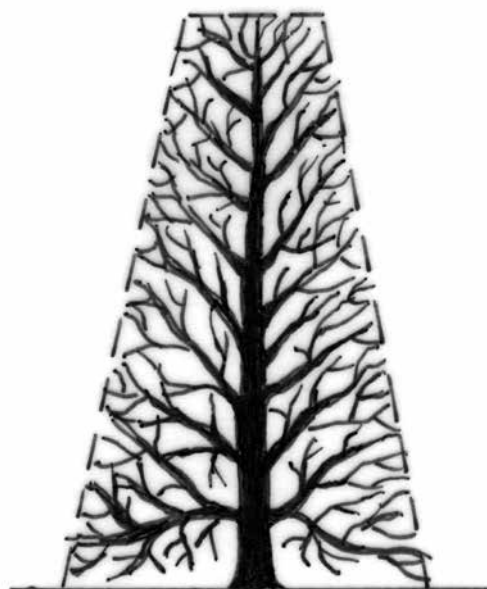
Det är olika hur hårt man klipper häckarna. Ofta eftersträvas att komma nästan intill det gamla klippet, det vill säga att hela årstillväxten tas bort. Så gör man för att kunna hålla häcken i den tänkta formen, och eftersom det ökar intervallerna mellan restaureringarna.

Beroende på växtmaterial och tidpunkt för klippning kan man också välja hur grön man vill att häcken ska vara efter sommarklippningen. Exempelvis kan en ligusterhäck eller en avenbokshäck upplevas som kal och se tråkig ut om man klipper så hårt att det bildas nakna partier utan löv. Om man vill ha den grön under hela sommaren måste en lite mildare klippning göras, så att blad sparas över hela ytan. En mer försiktig klippning under sommar och höst ökar dock snabbt behovet av restaurering.

På Fredriksdal museer och trädgårdar klipps alltid hagtornshäckarna vid huvudentrén innan midsom-

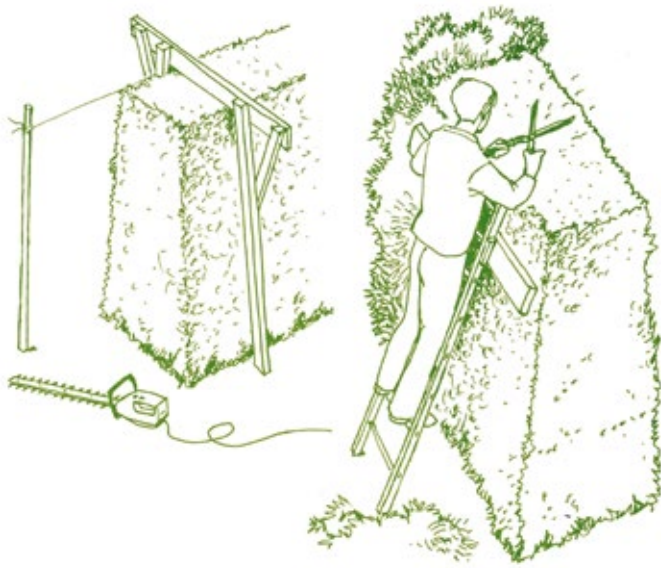


Fredriksdal. Singel har skrapats bort före häckklippning.
Foto: Sara Utter.



Lämplig form för en klippt, lövbärande häck. En häck bör klippas så att den blir bredare vid basen och successivt smalnar av mot toppen. Detta för att den inte ska bli kal nedtill på grund av skugga eller skadas av tyngden av snö. Illustration: Maria Nyman-Nilsson.

marfirandet, och rosariets ligusterhäckar brukar vara nyklippta till Roshelgen, första helgen i juli. De stora häckarna av lind och avenbok klipps numera under tidig vårvinter, tack vare att växtmaterialet klarar det och att det under lågsäsong är få besökare på området som störs av den stora maskinen. Klippning under vinter och sommar görs på delar av lindhäckarna i friluftsteatern för att ge en god framkomlighet, både för skådespelare och publik.



Häckklippning med hjälp av ståltråd och mallar av trä. Illustration av Han Veltman, ur Vollbrecht, Alm & Veltman, 2006, s. 90. Med tillstånd av Natur och Kultur förlag.

På Gunnebo slott klipps lindhäckarna en gång per år, under juli månad. Då försöker man behålla häckarnas form utan att klippa så hårt att det blir hål utan löv i häckens sidor. Detta gör att häckarna blir lite bredare för varje år. På Drottningholm och Skansen klipps häckarna två gånger om året (vinter och sommar).¹⁹ All ny tillväxt tas då bort eftersom man vill behålla häckarnas mått.

Många häckar växer längs med singelytor eller gångar med singel. För att hålla singeln ren och lätt kunna få upp allt klippt förbereds ytan vid häcken innan klippningen påbörjas. Detta är extra viktigt vid klippning av småbladiga häckar där klippt är mindre och svårare att få bort. Man kan exempelvis täcka en singelyta med presenning som läggs ut längs en del av häcken och enkelt samlar upp klippt och håller singeln ren. Alternativt kan singeln skrapas bort på en cirka 50–100 centimeter bred remsa längs häcken. Efter klippningen kan växtresterna enkelt räfsas bort. Om man vill få riktigt rent använder man en liten lövsug. Efteråt krattas singeln tillbaka och resultatet blir snyggt.

Längs häckar av exempelvis avenbok och hagtorn som står vid grusgångar behövs inte lika ofta förberedande åtgärder med singeln. Här är klippt grövre och bladen större, så uppsamlingen blir lättare att göra utan att singeln följer med.

Allt arbete över axelhöjd bör undvikas, särskilt när redskapet man arbetar med väger flera kilo. Till häckar som är över den höjden måste man använda stegar, arbetsplattformar med skyddsräcken eller liftrar för att få en bra arbetsställning. Det kan ofta vara svårt att balansera stegen på gräsmattor eller i rabatter, även om den är utrustad med bredare stöd i basen. Trots det föredrar vissa trädgårdsmästare att arbeta med vanlig batterisax istället för stånghäckssax, som är längre, tyngre och där precisionen kan bli sämre. Andra föredrar batteristånghäckssax och menar att längden och den stora räckvidden möjliggör en stor svepande rörelse, ”stora penseldrag”, som gör att det blir lättare att få fram bra linjer.

Vid klippning av häckar finns möjlighet att ta hjälp av snören eller mallar. Dessa gör det lättare att hålla linjerna så att häcken blir rak och följer de linjer man valt som riktmärken. Mallar gör också att det är enkelt att hålla samma höjd och bredd på häcken varje år. Om man väljer att inte använda sig av hjälpmedlen beror det ofta på att det är tidsödande att arrangera dem och att risken att klippa av snörena är ganska stor. Resultatet kan bli mycket bra även utan dessa hjälpmedel, om personalen har blick för arbetet och är erfaren. Ofta upplevs det som lättare att hålla linjerna vid klippning av en tätare häck. På skuggsidor och partier med gles tillväxt finns inte samma stöd för saxen, vilket gör det svårare att få ett bra resultat. Vid glesa partier är hjälpmedel för att kunna ta riktmärken alltså av större vikt.

Ibland kan buskar eller perenner vara planterade relativt nära en häck, vilket försvårar klippningen. Dels tränger och skuggar buskarna häcken, som blir ojämn i tillväxten. Dels utgör växterna ett hinder för den som ska klippa och behöver komma fram intill häcken. Den sortens häckar och häckar som är höga eller väldigt breda upplevs ofta som de svåraste att klippa. Arbetet förenklas dock avsevärt om man använder batterisax istället för elsax, där hanteringen av sladden är besvärlig. Det tar tid att dra sladden och kräver uppmärksamhet att undvika att klippa i den.

Utifrån ett funktionellt perspektiv vill vi generellt avråda ifrån att plantera för nära en häck. Det innebär nackdelar för både buskar och andra växter och för häcken själv. Dessutom blir arbetet svårare. Om en plantering nära en häck ingår i en ursprunglig, värdefull gestaltning kan de kulturhistoriska värdena dock väga tyngre än rationell funktionalitet.

¹⁹ Muntlig uppgift, Paulina Landin, oktober 2014 och Elin Leeb, december 2017.

Arbetsbeskrivning av olika häckskötselmetoder

Klippning med handhäcksax

1. *Rengöring:* Om saxen är smutsig tvättas den av med vatten och svamp. Man gör några provklipp för att känna på saxen och för att se om den klipper smidigt utan att kärva. Om det behövs smörjs den med smörjspray för att underlätta arbetet.
2. *Grundklippning eller grovklippning:* Den lösa nytillväxten klippas bort, men utan att klippa in för hårt så att det blir hål. Målet är en hård klippning för att behålla formen, samtidigt som väggen skall vara tät och grön. Om häcken redan är välformad följs fjolårsklippningen. Man börjar i det övre partiet. Längre ner är tillväxten ofta svagare och där måste klippningen ske med försiktighet.
3. *Okulärbesiktning:* När all nytillväxt klippts bort tar man en noggrann titt på häcken både från nära och långt håll i häckens olika riktningar. Det som ser rakt ut från ett håll kan se snett ut från ett annat. Det är bra om två personer okulärbesiktigar häcken. Dels blir det en mer generell bedömning, dels är samarbete bra för slutresultatet. En bra metod kan vara att person ett står och syftar in häcklinjen med blicken medan person två sakta rör sig längs häckens hela sträckning. Person ett meddelar var häcken går ut och var det behöver klippas mer för att få en bra linje, person två ritlar med foten upp området som skall klippas i grusgången. Denna metod fungerar bra när man arbetar med långa linjer. För korta linjer kan en person utföra alla moment.
4. *Finklippning:* Efter okulärbesiktning och markering av var det behöver klippas lite mer, genomförs en finklippning av häcken.



Gunnebo slott. Boskéhäckarna av lind beskärns med handhäcksax. Foto: Joakim Seiler.

5. *Städning:* Storbladiga häckar som avenbok och lind ger stora mängder klipp på marken. För att säkert kunna bedöma häcklinjens kvalitet måste marken vara ren, därför räfsas man ihop och tar man bort klippet. Efter det sker en ny okulärbesiktning. Ofta upptäcker man små fel i linjen som kan justeras genom försiktigt klippning. Så gott som alltid har häcken en "kjol", det vill säga långa oklippta årsskott nära marken, som klippas bort avslutningsvis. De brukar hamna under klippet, och syns först efter städningen.
6. *Rengöring med vatten och svamp:* Växtsafterna måste tvättas bort från saxbladet. Ju oftare man gör det desto lättare går det att hålla rent. Bladets skärpa påverkas mycket av smuts och växtsaft. Ett skarpt blad är alltid bra att ha, men särskilt viktigt när grovt material skall klippas för hand. (Lindskott kan exempelvis vara ganska grova i jämförelse med skotten på avenbok eller buxbom). Smörj med spray.

Arbetsbeskrivning av olika häckskötselmetoder

Klippning med el- eller batteridrivna häcksax/stånghäcksax

1. *Förberedelser:* Ta på hörselkåpor och eventuellt skyddsglasögon, framför allt vid klippning av lite högre häckar då man lätt får skräp i ögonen. Ta av bladets svärdskydd, häng batteriet på ryggen och koppla in saxen. Justera batteriets läge på ryggen. Spraya smörjspray på bladet.
2. Kratta bort singel från häcken eller lägg ut presenning för att skydda densamma.
3. *Grovklippning:* Börja med ena sidan för att bättre kunna komma åt toppen. Rörelsen med häcksaxen ska vara svepande, uppifrån och nedåt. Man försöker hålla blicken i linje med den häcklinje som ska klippas fram. Vid klippning med stånghäcksax är räckvidden väldigt lång, vilket gör att klipparen kan "måla med stora penseldrag" eller svepa fram stora linjer i ett enda drag med maskinen. I en besöksanläggning är det viktigt att tänka på att stånghäcksaxen är ett farligt redskap, som har räckvidd långt från klipparens egen kropp och kan skada andra. Här krävs säkerhetsmedvetenhet och vaksamhet i arbetet. Efter ena sidan grovklippas toppen. Till det används sällan stånghäcksax, om det inte är absolut nödvändigt för räckvidden. Rörelsen är då svepande i horisontell riktning.
4. Efter grovklippningen av toppen går klipparen tillbaka och ut en bit från häcken för att titta efter var linjerna är. När det gäller sidorna ska man stå relativt nära häcken och rikta blicken längs med den för att se linjen bra.
5. *Finklippning:* Klippning i den önskade linjen görs flera gånger med små svepande rörelser fram och tillbaka tills man är nöjd. Ju fler svep som görs över en yta desto tätare och rakare blir resultatet. Eftersom man klipper utan linor eller mallar krävs ett tränat öga för att uppnå ett riktigt bra resultat.



Fredriksdal. Klippning med batterihäcksax.
Foto: Maria Nyman-Nilsson.

6. När toppen och ena sidan är klippta görs samma procedur om vid klippning av häckens andra sida.
7. *Putsning:* Det sista som sticker ut i vinkeln mellan sida och topp klippas bort med mindre rörelser.
8. Maskinen skyddsprayas flera gånger under arbetet om häcken är lång. Det behövs ungefär en sprayning var tjugonde minut.
9. Klippningen är klar, batteriet tas av och hölstret sätts på.
10. *Efterarbete:* Putsning av de grenar som finns väldigt nära marken görs inte med batterihäcksaxen, eftersom den far illa av att klippa ner i grus och sten. Ligusterhäckars skott kan exempelvis huggas av med en vass spade. Övriga häckar trimmas med sekator längst ner.
11. *Städning:* Klippet räfsas ihop och samlas upp. Man kan också suga upp klippet med liten handhållen lövsug om det blivit mycket smått klipp. Om singeln skrapats bort krattas den nu tillbaka. En eventuell presenning lyfts bort med löven på.
12. Gör ren svärdet med varmt vatten och, vid behov, lite såpa. Bladet torkas och smörjs. Batteri och sax läggs tillbaka på förvaring. Batteriet laddas om det behövs.

Restaurering av häckar

Med restaurering menas att det görs en hårdare beskärning för att minska bredd och höjd till de för häcken bestämda och lämpliga måtten. En vanlig orsak till behovet av restaurering är att det vid klippning med el- eller batteridrivna häcksax kan vara svårt att komma intill eller bakom den gamla klippytan. Följden av det blir att höjd och bredd ökar steg för steg. Ibland kan det dessutom gå många år mellan insatserna vid en anläggning, kanske på grund av förfall vid ägarbyte eller ändrade skötselrutiner. Konsekvensen kan då bli att det behövs mer drastiska åtgärder.

Det är olika hur hårt in mot de gamla snitten det går att klippa. Särskilt på lind bildas knutar vid upprepad beskärning på samma ställe. Dessa knutar blir näringsdepåer för växten och när man restaureringsbeskar bör man undvika att ta bort många knutar samtidigt.

Ungefär vart femte till tionde år behöver man återställa de mått som är bestämda för häcken. Detta görs ofta på vintern då plantorna är avlödade, bland annat för att det då är enklare att se gamla beskärningssnitt en bit in i häcken. Dessutom är det oftast då det finns mest tid för dessa uppgifter. Det optimala kanske är att göra restaureringsingreppen under JAS, det vill säga perioden juli–september, men detta finns sällan tid till. Beskärning under JAS har en lugnande inverkan på kraftigt växande träd och buskar, medan vinterbeskärning ger en kraftigare skottsättning och tillväxt. Det är möjligt att klippa de växtmaterial som tål olika beskärningstidpunkter väl antingen under sommar eller vinter. En kombination av klipptider – JAS och vinterklippning – kan även leda till att häcken håller sina mått längre perioder, vilket gör att restaureringsbehovet minskar.



Lövgång på Schönbrunn där stödstrukturen, trellaget, ruttat bort. Foto: Joakim Seiler, 2017.



Fredriksdal. Hagtornshäckarna 1929. Foto: Torsten Mårtensson (PD).



Fredriksdal. Hagtornshäckarna före restaureringen 2010. Foto: Sara Utter.



Fredriksdal. Hagtornshäckarna under uppbyggnad 2013. Foto: Sara Utter.

Vid restaureringen kan de ojämnheter som uppstått, till exempel av skuggning eller trångt växtläge, rätas upp. Samtidigt riktas häcken i förhållande till valda linjer, som en kant på gång eller rabatt. När man gör detta arbete sätts linor eller mallar upp för att få ett riktigt bra resultat.

I restaureringsarbeten tas mycket material bort med en kraftig grensax eller en beskärningssåg av japansk modell.²⁰ Det kan handla om att skära in häckar över en meter i sid- eller höjdlängd, vilket gör att de blir kala och bladlösa en tid. Efter det tar det cirka tre växtsäsonger innan det är en tät och fin grön vägg igen, beroende på växtslag, jordmån och tillväxt. För att inte förstöra det estetiska uttrycket kan man välja att inte restaureringsbeskära alla sidor på häcken samma år. Detta kan dock hämma skottsättningen.

²⁰ En japansk beskärningssåg är slipad så att den bara säger när den dras mot användaren för att minska risken för knäckning av bladet. Bladet är ofta gjort av hårdat och tempererat kolstål vilket gör att den behåller skärpan länge.

På Fredriksdal gjordes ett omfattande restaureringsprojekt av hagtornshäckarna innanför huvudentrén under vintrarna 2010–2012. Häckarna är planterade på tidigt 1900-tal och består av två sektioner på vardera sidan om huvudgången med vitblommande hagtorn, samt kupoler av rödblommande hagtorn. Under många års tid hade endast tillväxten klippts bort, vilket lett till en mycket asymmetrisk och svulstig form. Dessutom skuggade kupolerna ut delar av häcken och skott från den vita hagtornen sköt upp i kupolerna. Det fanns bara en rödblommande planta kvar. Första steget var att bestämma färdig höjd för såväl häck som kupoler. Därefter markerades på häcken var man skulle säga med spearhead-aggregatet. Toppen sänktes med en halv till en meter ner till cirka en decimeter under det som skulle bli färdig höjd något år senare. Kupolerna gallrades och sågades ner för hand, tills de bara bestod av några enstaka stammar och grenar.

När maskiner används vid restaureringsbeskärning av grovt material, som i detta exempel, blir snittytorna ofta trasiga och behöver efterputsas med handred-



Boskéhäckar på Gunnebo slott. Foto: Joakim Seiler.

skap till skillnad från vid ordinarie häckklippning av tunnare grenar.

Vintern efter klipptes hagtornshäckarna in på sidorna. Allt gjordes inte samma vinter eftersom man ville ge häcken en god möjlighet att återhämta sig. Solsidan togs in mycket hårdare än skuggsidan.

Häckens fyra sektioner riktades in i linje med varandra. Några år senare var häcken tät och rak och kupolerna välformade. De första åren användes en mall av armeringsjärn till kupolerna, men numera klipps de på fri hand. De två faserna kan beskrivas som uppbyggnadsbeskärning när formerna byggs upp och sedan formklippning när man har en bra form att klippa tillbaka årsskotten till.

Boskéer är klassiska trädgårdselement i historiska formella trädgårdar. Ordet härstammar från italienskans bosco som betyder trä eller skog. Boskéer är alltså ett slags stiliserad skog.

Boskéhäckarna på Gunnebo slott är små jämfört med många andra. Många boskéer i historiska trädgårdar i Sverige rekonstruerades av landskapsarkitekten Walter Bauer under andra hälften av 1900-talet,

så även Gunnebo slotts. Han gav boskéerna former av låga klippta häckar. Detta var inte typiskt; de flesta boskéer i historiska trädgårdar är större och består av friväxande vedartade växter i form av buskar eller träd innanför en ram av stramt klippta häckar. Boskéerna på Gunnebo slott skulle enligt källorna vara mellan 2 och 2,5 meter höga, men klipptes istället till cirka 1,2 meters höjd i flera decennier. Boskéhäckarna fick under den perioden aldrig den funktion som var avsedd historiskt. Den låga höjden gjorde ju att de inte blev rumsbildande. Mellan 1996 och cirka 2006 släpptes boskéhäckarna dock upp. Då skedde en gradvis höjning av häckarna genom att varje skott klipptes med sekator över tre knoppar från föregående års snitt. För att mäta ut höjderna under åren när häckarna släpptes upp användes ibland snören, men ofta skedde arbetet genom att beskäraren syftade med ögonmått.

Lövgångar är ett annat trädgårdselement, vars inre ligger i skugga. De var vanliga i renässansens och barockens trädgårdar i Europa. Till skillnad från häckar, som bara utgör väggar, består lövgången även



Gunnebo slott. Restaureringsbeskuren lövgång av lind. Lövgången skulle enligt ritningar från 1700-talet vara omkring sju meter hög, men klipptes i decennier till cirka 1,6 meters höjd för att det var mest praktiskt. Foto: Joakim Seiler, 2015.



Gunnebo slott. Stödkonstruktionen, det så kallade treillaget, på plats i lövgången. Foto: Joakim Seiler, 2016.



Rekonstruerad ställning för klippning av höga häckar på Schönbrunn. Foto: Joakim Seiler, 2017.



Schönbrunn. För att klippa linjer som inte är raka reser man mallar. Foto: Joakim Seiler, 2017.

av ett bågformat tak. Syftet med dessa gångar var att göra det möjligt för herrskapet att kunna promenera i trädgården i skuggan av lövverket.

Lövgångarna är frukten av avancerad hortikultur samt trädgårdsmästarnas kunskaper och arbete – det är detta som skapat deras värde. De bestod ursprungligen av häckplantor med genomgående stam som genom ett formskapande arbete utvecklades till en lövgång. Man använde växtstöd och mallar under uppbyggnaden.

På Schönbrunn slott i Österrike finns gott om häckar i olika höjder upp till tolv meter. Dessa klippas mellan juni och september. Man har där valt att rekonstruera ändamålsenliga historiska ställningar för beskärning, och eftersom ställningarna och redskapen finns i trädgården under en så stor del av året blir de en del av besökarens upplevelse. Personalen som klipper häckarna har många års erfarenhet av arbetet som främst utförs med ensidig elsax av högsta kvalitet. Stor vikt läggs vid att bibehålla väl-

digt tunna häckar som, även om de bildar lövgångar, släpper igenom tillräckligt med ljus för att innervägarna – som är det man ser – skall vara gröna.

För att klippa de raka sidorna av häckarna slår man ner fyrkantiga träkäppar på en linje i marken. De används sedan för att spänna upp en horisontell linje som utgörs av ett spänt snöre tjugo centimeter över marknivå. Från ställningen hänger ett lod ner till snöret som ritar ut linjen i vertikal nivå. Klippningen sker därefter med en handbredds marginal från snören eller mallar.

Hjälpmedlen – som fasta stödpunkter på marken, snören, lod från klippställningen, regeln att alltid klippa en handbredd från snöre eller mall – gör att det finns ett färdigt system för hur arbetet skall ske. Arbetstid behöver inte läggas på att tänka ut hur man skall göra eller att mäta ut linjer.

Lövgångarna på Fredriksdal planterades i slutet av 1700-talet och är numera Q-märkta för sitt historiska värde. De har dessutom estetisk betydelse liksom



Fredriksdal. Lövgången av avenbok innan restaureringen.
Foto: Sara Utter.



Fredriksdal. Lövgången av avenbok efter restaureringen då klipphöjden på taket sänkts. Foto: Sara Utter.

upplevelsevärden och representerar ett biologiskt kulturarv. Till största delen består lövgångarna av avenbok med inslag av bok. Under åren har de klippts på olika sätt men sedan cirka femton år klipps de med ett hjullastarburet spearhead-aggregat.

Raderna är satta med ett avstånd på cirka 6 meter, i raderna är det 50–100 centimeter mellan plantorna och skuggan inne i gångarna är påtaglig. Detta leder till att tillväxten primärt sker i toppen på plantorna, alltså på drygt sex meters höjd, och på solsidorna. Sådan tillväxt gör plantorna topptunga. Solsidans tillväxt blir betydligt längre och tätare än skuggsidans, där de knappt växer alls. För att få bukt med detta gjordes under en fyraårsperiod omfattande restaureringsinsatser. Då sänktes klipphöjden uppe på lövgångarnas tak med cirka en meter, till sex meter. De södra och västra väggarna klipptes tillbaka en halv till en meter innanför befintlig klippyta. Samtidigt gjordes en noggrann borttagning av skadade och döda grenar. Allt detta ledde till att plantorna reste sig. Det ökade ljusinsläppet gav också en ökad skottsättning på tidigare skuggiga partier.

Restaurering av toppen på lövgångarna gjordes med en annan sorts aggregat än det som används till den årliga klippningen. Det förstnämnda har fyra rundsågklingor i bredd och sågar enkelt av grova grenar. Eftersom redskapet är kraftigt så slungas ibland grenbitar iväg flera meter, vilket gör att ett stort arbetsområde måste spärras av för besökare.

Skötseln av en lövgång går ut på att släppa in tillräckligt med ljus för att de inre väggarna i lövgången skall grönska. Många äldre lövgångar har inte klippts tillräckligt hårt och har därmed fått för tjocka väggar och tak, vilket gjort dem helt mörka och kala invändigt. För att lyckas med skötseln klipps häckarna tunna genom att man beskär hårt där ljusställgängen är stor. Äldre lövgångar som är kala invändigt bör dock inte klippas för mycket. Målet kan där inte längre vara en grönskande inre vägg, utan förutsättningarna får styra vilket resultat som kan uppnås.

Genom att titta på de gamla lövgångarna på Fredriksdal kan vi få förståelse för hur en lövgång byggs upp och utvecklas samt vilken skötsel den kräver.

Häckarnas övriga skötsel

Kompletterings- och nyplantering

När häckar skadas kan de behöva kompletteras; ibland med enstaka plantor, ibland med hela längder. En häck kan också behöva nyplanteras av åldersskäl. Ofta saknas dock tyvärr kunskap om växtmaterialets ursprung.

Det är idealiskt om man kan fröföröka eller göra avläggare av det lokala växtmaterialet från äldre häckar i anläggningen. I trädgårdslitteraturen hittar man enstaka uppgifter om hur detta kunde gå till förr.²¹

Med egen förökning i en plantskola inom anläggningen skulle både ett ursprungligt växtmaterial och kunskapen om olika förökningsmetoder kunna bevaras. Om man inte kan genomföra detta av praktiska, ekonomiska och tidsmässiga skäl måste man på marknaden hitta ett växtmaterial med godtagbar kvalitet och lämplig proveniens.²²

Växtmaterialen kan vara frösådda eller vegetativt förökade plantor från platsen, eller från annan närliggande proveniens i Sverige. Plantor kan också köpas som sort eller klon odlad i andra länder. Ursprunget har dock betydelse för häckens hårdighet och livslängd. Olika arters egenskaper påverkar också valet av förökningsmetod. Häckar planterade med frömaterial kan exempelvis ge ett mindre enhetligt utseende och större variation av egenskaper. Samtidigt kan den enhetlighet som präglar ett klonmaterial göra häcken mer sårbar för sjukdomar och förändringar i livsmiljön. En vägledande fråga för växtvalet i en historisk trädgård blir därför: Var det ursprungliga häckmaterialet en enhetlig klon eller kom det ur varierade frösådder?

När man ska välja kvalitet bör man beakta flera faktorer. Behövs enstaka plantor eller större mängder? När på året ska planteringen göras? Vilket växt-

slag handlar det om? Hur snabbt ska plantorna komma upp i full höjd? På hösten kan man plantera barrotade häckplantor, vilket också är det billigaste alternativet. Om planteringen måste ske på våren, när värme och torka kan bli ett problem, är plantor med klump eller i kruka att föredra. Man måste dock se upp med rotsnurr i krukor. Ungträds kvaliteten kan vara ett alternativ när man ska fylla hålen i en hög häck eller lövgång. Idag kan man även köpa så kallad färdig häck, toppad eller inte. Det är ett dyrt alternativ som kan vara en bra lösning om man vill ha ett extra snabbt resultat.

Att etablera en eller ett fåtal plantor i luckor i en befintlig häck kan vara problematiskt av flera anledningar. Dels kan tillsyn och vattning av enskilda plantor under den första växtsäsongen lätt glömmas bort. Dels kan det vara ett problem med besökare som genar tvärs igenom häckar och trampar ner små, klena plantor. Ofta tjänar man därför på att använda större plantor vid kompletteringar. Regjäla planteringsstöd de första åren är bra både som stöd till plantan och som hinder för besökare. Häcken sluter sig också snabbare, men det blir inte alltid som man hoppas. Avenbok är ett skuggtåligt växtslag och därför bra att komplettera med i skuggiga lägen, men den kan ändå vara svår att etablera.

Det är lättare att plantera och etablera längre sträckor av en häck än att komplettera enstaka plantor. Lämpligen planteras de flesta växtslag på hösten när plantorna är i vila, luften sval och jorden fuktig. Det är bra att använda en planteringsjord som liknar den omkringliggande jorden så att plantans rötter vill söka sig utåt.

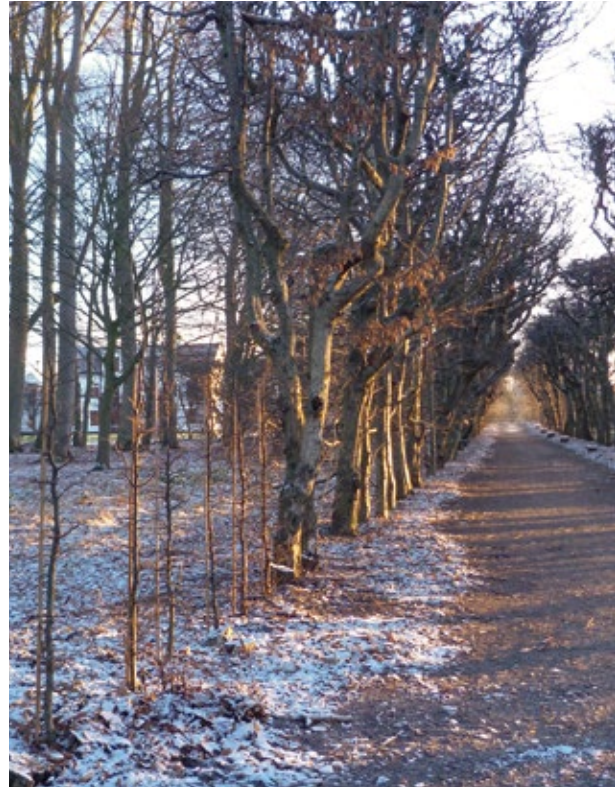
En väldränerad jord gör det lättare för plantan att etablera sig. Vid behov tillförs kompost eller torvmull för att öka andelen porer i en lerig jord, eller tillföra bättre närings- och vattenhållande egenskaper till en sandig jord. Risken för kompaktering av jorden genom trafik nära häckarna kan göra att skelettjordar, som behåller en öppen struktur även vid tung belastning, kan vara lämpliga alternativ när häckar anläggs.

21 Trädgårdsmästare Lars Broberg skriver 1775 att almen till häcken "sär sig sjelf lyckligast" och att avenbok ska säs på hösten i god jord (Broberg 1775, s. 61–62). Bok- och ekollon samlas in efter att de fallit till marken (Lundberg, 1775, s. 41). Lind kan förökas genom att göra avläggare av grenar eller rotskott som böjs ner och fästes med krokar samt täcks med jord, vilket på ett par år ger nya plantor (Lundberg, 1780, s. 102–103).

22 Proveniens syftar på växtens ursprung, växtplats.



Fredriksdal. Ur estetisk synpunkt bör man inte blanda två olika kloner i en häck, än mindre i en portal. På bilden ser man tydligt klonernas olika egenskaper, bland annat slår löven ut och fälls vid olika tidpunkter. Foto: Sara Utter.



Fredriksdal. Nyplantering med ungrädsplanter av avenbok. I stormen har en gammal bok lagt sig över yttersta delen av lövgången. Foto: Sara Utter.

Häckarnas vitalitet och sundhet

Det är viktigt att ge häckarna de bästa växtbetingelser som är möjliga för att förebygga växtskyddsproblem. I äldre anläggningar med stora solitära parkträd och häckar är konkurrerande träd med skuggande kronor ett vanligt problem. Maskiner och fordon som kör längs gånger inramade av häckar och lövgångar kan kompaktera marken och skada plantornas rotsystem. Att undvika sen vårvinterbeskärning av växtslag som lätt blöder, som avenbok och bok, är också viktigt. Genom att klippa vartannat år kan man hushålla med häckplantornas energiresurser.

Förändringar i klimatet påverkar hur häckarna mår. Perioder av mer regn alternativt mer torka och förändringar i grundvattennivåerna utsätter växterna för stress och därmed risk för sämre vitalitet.

En del växtmaterial är redan idag utslutna att återplantera i befintliga häckar på grund av växtsjukdomar. Växtslag med breda ståndortskrav – krav på livsmiljö – klarar sig förmodligen bättre i framtiden än de som har snävare krav. En lösning kan vara att undersöka och använda sortmaterial som bevarats

friskt och länge på samma växtplats. Förhoppningsvis kan det på sikt selekteras fram mer anpassat sortmaterial till häckar, till exempel inom det nationella Programmet för Odlad Mångfald (POM) och E-planta.²³

Växtskydd

Svampsjukdomar kan utgöra ett problem i historiska häckar.

Rödvartsjuka är en viktig förmultningsorganism som är vanlig på buskar och träd. Svampsporeerna växer in i skador som uppstått genom beskärning, stötar, gnag eller snöbrott, men också i vävnader som skadats av frost och kyla. Man kan förebygga genom att utföra beskärningen på ett så skonsamt sätt som möjligt, exempelvis såga av grenar med bra snitt, skära rent när grenar har trasats sönder av klippaggregat, beskära under sensommaren så att beskär-

²³ E-planta är en kvalitetsbeteckning på träd och buskar utvalda för svenskt klimat, art- och sortäktat växtmaterial med känt ursprung från svenska frökällor eller vegetativt förökat från egna moderplantor, friska plantor och producerade i Sverige.



Angrepp av rödvårtsjuka. Foto: Tina Westerlund.

ningsytorna hinner börja läka innan svampsporer sprids samt genom att rensa bort angripna växtdelar.

Erfarenheter från restaurering av lövgångarna vid Ängsö slott, där parklind skurits ner till marknivå, visar att man får problem med rötsvampsangrepp i de gamla stubbarna.²⁴ Vitröta i rotsystem och stambas kan exempelvis göra att de nya uppväxande stammarna blir dåligt förankrade.

Problem med svamp kan minskas genom att angripna nedfallna blad under häckarna räfsas ihop och förs bort från platsen, så att inte sporer kan återinfektera.

Angrepp av insekter är övergående men kan ge stora estetiska problem i en besöksanläggning. Vid angrepp av lindmätare, där larverna äter upp bladen på häckar och träd, kan bekämpning med preparat innehållande jordbakterien *Bacillus thuringiensis* fungera. En svårighet är valet av tidpunkt. Skadorna är ofta stora redan när man bestämmer sig för att göra en besprutningsinsats. En bra åtgärd är alltid att sätta upp många fågelholkar i träd invid häckarna. Det ökar antalet småfåglar som hjälper till genom att äta upp larver och andra mindre skadedjur.

²⁴ Daggfeldt, 2017.

Skötsel i och kring häckarna

Vid planering av skötsel måste man också fundera på hur det ska se ut under och intill häcken. Olika förutsättningar gör att olika metoder fungerar olika bra. Först och främst bör ogräs under och intill häcken rensas bort. Täta häckar skuggar till viss del själv ut ogräset, men oftast inte helt. Oavsett vilken sorts yta häcken står intill så bör marken nära stammen och en bit förbi häckens klipplinje hållas fri. Dels upplevs ogräs stora synintrycket, men konkurrensen kan också påverka häckens tillväxt negativt, särskilt om den är nyplanterad. Om ogräs som sprider sig med utlöpande rötter och jordstammar, exempelvis kvickrot, åkervinda, kirskål och åkerfräken, etablerar sig intill häcken kommer det även att sprida sig in i häcken om det inte rensas bort i tid. Rotogräs som etablerat sig i häckarnas rötter är nästan omöjliga att rensa bort, vilket på sikt ger stora problem och gör att häckarna ger ett ovärdat och tråkigt intryck. De raka linjerna suddas helt enkelt ut där det växer tätt med ogräs längs med och inne i häcken.

Valet av skötselmetod påverkar även det estetiska intrycket av häcken. Om den står i kanten av en grusyta kan det vara svårt att skapa en tydlig gräns

mellan grus och växtbädd. Att den suddas ut märks dock ofta inte om häcken är tät hela vägen ner till marken. Om däremot de nedersta grenarna sitter en bit upp blir marken synlig samtidigt som det inte finns någon given linje kvar att hålla sig till. Intrycket kan då bli rörigt.

För häckar som växer invid en gräsyta skapas en tydlig kant genom att kantskära gräset. Här gäller det att vara noga med att få häck och gräskant parallella för att framhäva symmetrin.

Beroende på häckens växtsätt måste man ta ställning till om det ska vara synlig, bar jord under häcken eller om marken ska vara täckt med löv. När de understa grenarna växer en bit ovanför marken blir den fullt synlig och vinden får fritt spelrum därunder. Att försöka få löv att ligga kvar kommer troligen att leda till att de istället blåser runt och behöver tas omhand. Häckar som är helt täta ända ner får däremot ofta in löv under sig med hjälp av vinden. Man kan välja att låta löven ligga kvar helt enkelt, de kommer ju att ligga på plats även när det blåser. Detta leder troligen dessutom till att häcken inte behöver gödslas lika ofta, eftersom löven förbättrar jorden och håller fukt kvar under torra sommarmånader. Dock bör det inte ligga tjocka drivor upp mot stammarna eftersom det skapar en alltför fuktig miljö. Om det växer vårlök under häcken ska den kunna komma upp och pryda sin plats, så ett lite tunnare lövtäcke är bra även av denna anledning.

Ibland kan det vara bra att aktivt se till att det samlas en lagom tjock matta av löv under en häck för att öka vitaliteten. Så arbetar man exempelvis med de gamla lövgångarna på Fredriksdal. Fram till för tjugo år sedan hade marken städats ren från alla löv intill häckarna i lövgångarna, men sedan ändrades skötseln. I ett första skede tillfördes ett lager stallgödsel på marken, ovanpå detta lades täckbark. Sedan dess sparas löv under häckarna vilket har ökat förnan och upplevs ha bidragit till ökad vitalitet hos plantorna.

Ett vanligt förekommande problem i häckar är oönskade uppslag av andra träd eller buskar. Kärnor och frön sprids med fåglar eller förs med vinden och när de fastnar i en häck trillar de ner mellan plantorna och rotar sig. Beroende på växtzon varierar arterna på fröplantorna, men problemet att få bort dem är detsamma.

Om det finns möjlighet att komma intill för att gräva eller dra upp plantorna redan första säsongen

så är det den bästa lösningen, och det enda sättet att permanent bli av med uppslaget. Har plantan fått växa någon eller några säsonger så blir problemet genast större. Vid klippning av häck blir det ofta så att även fröplantorna klipps. Har det upprepats några gånger kan man tydligt se att det finns en avvikande buske mitt i häcken. Vissa plantor kanske inte syns så mycket, men andra sorter växer snabbare än häcken och kommer då att sticka upp ovanför klippytan relativt snart efter klippningen. För att bli av med problemet måste plantan tas bort helt; grävas upp om man kan, annars dras upp med så mycket rötter som möjligt. Om det inte går att komma åt plantans rötter utan att skada häcken, kan man klippa ner de oönskade skotten så nära marken det går. Detta gör dock bara att det tar lite längre tid innan de sticker upp och ut igen, sedan får man göra om ingreppet.

Gödsling av befintliga häckar

För att bedöma om häckarna behöver gödslas görs en okulärbesiktning. Om skotttillväxten är dålig och bladen små eller bladverket blekt och gulaktigt så är det hög tid att ge någon form av näringstillskott. Häckar behöver inte alltid årlig gödning. Löv och förna, kväve från luften plus näringsrika markförhållanden kan ge häckarna tillräcklig näring. Vissa häckar kan dessutom tillgodogöra sig gödning från intilliggande rabatter. Står de däremot intill hårdgjorda ytor behöver man ofta tillföra näring.

Flera parkanläggningar ger en giva gödning i slutet av april eller under första halvan av maj till de häckar som anses behöva det. Ofta får alla häckar gödning en gång per år. Lämpligen används pelleterad höns-gödsel, som är lätt att hantera.

Vilket gödselpreparat som väljs beror på om det är tillväxten som man vill stimulera eller om det mest handlar om att stärka den allmänna vitaliteten. Om det är det sistnämnda som eftersträvas ges med fördel en gödning med mindre mängd kväve. I många miljöer är det även bra att tillföra mikronäringsämnen. Att välja ett preparat som innehåller mykorrhizasvampar är ytterligare ett sätt att stärka vitaliteten hos växterna, men även hos jorden.

Häckar som primärt beskärs vintertid när de är avlödade, berövas inte näring på samma sätt som vid sommarbeskäring. Inför en planerad restaurering eller ett större ingrepp kan det därför vara bra att åren innan tillföra naturgödsel eller kompost för att förbättra plantornas vitalitet inför ingreppet.

Diskussion kring skötseln av häckar

Hur bevaras en häck för framtiden i en historisk anläggning? Det är mycket viktigt att ta hand om våra häckar och lövgångar på ett långsiktigt och helhetsmässigt sätt så att vitaliteten upprätthålls så länge som möjligt. Trots detta åldras en häck allt eftersom. Är en kontinuerlig förnyring att föredra framför att behålla en gammal häck som långsamt åldras och försvagas? Upplevelsemässigt kan en gammal häck förefalla historiskt intressantare. Byter man ut en hel häck med uppförkat material så har häcken en historisk utformning, men den är åldersmässigt inte historisk längre, utan samtida.

Genomgripande förändringar i publika trädgårdar behöver kommuniceras med dess besökare för att skapa förståelse för ändringarna. Här finns en pedagogisk utmaning; att informera om förändringen både före, under och efter dess genomförande. Det kan handla om anslag eller skyltar i trädgården, informationsmöten med intressegrupper eller samråd annonserade i lokala media.

Förändras häckens historiska värde mycket av att det kommit in främmande växtmaterial (andra arter) i häcken genom åren? Det är kanske inte realistiskt att göra något åt saken om de frösådda plantorna vuxit där länge. Däremot ska man vara noga med att hålla rent från nya fröplantor. De åldrade individerna i en häck, eller en åldrad häck som helhet, kan vara ett biologiskt kulturarv – vilket troligen inte helt överensstämmer med trädgårdsskötselns mål. För lövgångar och lähäckar kan det gå att kombinera målen till viss del – en god livsmiljö för insekter och fåglar och samtidigt ett värdigt sakta åldrande för trädplantorna.

Hur ska vi sköta häckarna i våra historiska trädgårdar? Ofta används maskiner för att det anses tidsbesparande och mer ergonomiskt, men med hantverksskicklighet och övning kanske inte skillnaden alltid är så stor. Detta kan gälla för häckar som inte är extremt höga eller breda, och där mängden häck som ska klippas av en enskild person inte är för stor.

För större häckar är batteristånghäcksaxar och spearhead-aggregat oslagbara, värdefulla innovationer som underlättar arbetet och möjliggör nya mer ergonomiska arbetssätt. Klippresultatet med maskinella aggregat kan bli jämnare och rakare i de stora linjerna och i vissa fall leda till en teknisk perfektion som kanske aldrig tidigare varit möjlig. Maskiner ger dock ofta trasigare snittytor än handredskap. Hur valet av olika redskap påverkar resultatet i form av snittytor är ännu inte fullständigt undersökt.

Inom många områden i samhället gör robotar intåg, detta även inom trädgårdsbranschen, där de kan sköta gräsmattor, beskära vinodlingar med mera. Om de historiska trädgårdarna följer med i teknikutvecklingen kommer snart mycket av det arbete som traditionellt utfördes av trädgårdsmästare att utföras av robotar. Det kommer att innebära en stor omställning. För att inte oreflekterat lämna gamla metoder och övergå till nya är det viktigt att analysera vad de historiska trädgårdarna och deras skötsel innebär för samhällsnyttan. Vissa arbeten inom traditionellt parkarbete kan exempelvis passa bra för personer som har svårt att finna sig tillrätta i dagens högeffektiva teknologiska arbetsliv. I trädgårdar kan de bidra med något positivt för samhället genom sitt arbete. Vad blir de samhällsekonomiska och sociala konsekvenserna om dessa arbeten helt försvinner? Det är en viktig aspekt att ha med vid val av redskap och metoder.

För att de historiska trädgårdarna i Sverige åtminstone delvis ska spegla det liv och de aktiviteter som de en gång inrymde, är skötselarbetet med manuella häcksaxar ett viktigt hantverk att hålla vid liv och visa upp. Skötseln med historiska metoder kan vara ett sätt att kommunicera med besökare och skapa upplevelsevärden. De manuella redskapen innebär också att man håller ett historiskt hantverk vid liv och aktivt arbetar med uppfyllandet av Unescos konvention om det immateriella kulturarvet, där traditionella hantverk är en viktig del.

Slutsatser

Kunskapsläget om historiska redskap och skötselmetoder för häckar behöver förbättras, något som kan ske på olika sätt. En metod är att jämföra med utländska skrifter och källor för att få mer kunskap som förhoppningsvis är möjlig att överföra till svenska förhållanden. I trädgårdslitteraturen och det historiska källmaterialet lyfts vissa skötselmoment fram medan andra överhuvudtaget inte nämns. Beskrivningar av häckklippning är exempelvis sällsynta. Förklaringen kan vara att detta förr inte var ett särskilt prestigefyllt arbete, efter som det såg så enkelt och självklart ut när man gjorde det. Det är ofta först vid ett teknikskifte som redskapen och metoderna skildras. Men det kan också vara svårt att göra beskrivningar av bedömningar och praktiska utföranden, som exempelvis häckklippning. I alla tider har kunskaper om metoder funnits, men man har alltid haft stora svårigheter att beskriva och i skrift förmedla kunnandet till kommande generationer.

Ett annat sätt att förbättra kunskapsläget är att fortsätta att experimentellt utforska historiska redskap och skötselmetoder. Det är viktigt att göra jämförelser med moderna metoder och redskap och att visa på vilka som lämpar sig bäst för en viss typ av häck och ett visst växtmaterial. Sedan får varje enskild anläggning avgöra vilka möjligheter man har att genomföra olika metoder utifrån mål och tillgängliga resurser. Att lägga in det experimentella utforskandet av historiska redskap och skötselmetoder som en del i trädgårdsmästarutbildningen torde vara det bästa sättet att förmedla kunskaper och erfarenheter vidare till en ny generation intresserade trädgårdsmästare. Detta skulle också borga för att de historiska trädgårdsanläggningarna blir professionellt skötta i framtiden.

Val av redskap, material och metoder påverkar de kulturhistoriska värdena i våra historiska trädgårdar. Det behöver inte vara så att det är den färdigklippta häcken som är den största upplevelsen i anläggningen, det kan lika gärna vara själva skötselhantverket i sig. Att klippa häckar med huggsvärd, sabel och stångskära är förlorade traditioner i Sverige, och därmed inte en del av det immateriella kulturarvet. Skötsel med manuella häcksaxar är däremot fortfarande en levande tradition, även om den är starkt hotad av att fler och fler övergår till att bara använda maskiner. Vi menar inte att man helt skall avstå från maskiner till häckklippning, i många sammanhang kan de vara ett bra alternativ. Men ett immateriellt kulturarv och en viktig del av trädgårdsmästarens traditionella kunskap försvinner om vi bara använder maskiner. Man skulle kunna säga att vi inte kan avstå från att använda maskiner och att vi inte får avstå från att använda traditionella handredskap.

Historiska parker och trädgårdar som är populära besöksmål är kunskapscentra som inspirerar besökare. Dessa påverkar förhållningssätt och metodval långt utanför sina egna gränser och kan spela en viktig roll i spridandet av hantverksmässiga och miljövänliga metoder i samhället i stort.

Många trädgårdsmästare har vittnat om symbol- eller signalvärdet i just arbetet med den manuella häcksaxen, de ser det som en viktig del av själva yrkesidentiteten. Det är viktigt att inte trädgårdsmästaryrket nedmonteras och rationaliseras så att hantverk och personlig skicklighet inte längre får plats.

Varför är det så att jag känner mig aldrig så mycket som trädgårdsmästare som när jag står på stegen och klipper häck med manuell häcksax?²⁵

²⁵ Muntlig uppgift Cecilia Hakfeldt, juli 2015.

Referenser och länkar

Litteratur

- Ahlich, J. 1722. *Den Swenske Lust-, Ört- och Trädgården, Beprydd med Blomster, Köks-krydder och Örtter Samt Fruchtbärande Trän*. Stockholm. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:eod-2405039> (2018-02-14).
- Ahlich, J. 1744. *Trädgårds-Skiötsel; Det är En grundelig underrättelse om Trädgårdsväsendet, eller en förbättrad Svensk Blomster-, Köks- och Trädgård Ut i Fyra Böcker avhandlad, Och Med Sven Brehmers tillökta Bihang, Angående en Trädgårds-Mästares Giöromål hwarje Månad hela året igenom*. Stockholm. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:eod-2405040> (2018-02-14).
- Ahlich, J. 1773. *En kort Underrättelse Om det, som Hwarje Månad uti en Trädgård Bör i akttagas, Efter detta Climat inrättad*. Stockholm.
- Ahrland, Å. 2006. *Den osynliga handen. Trädgårdsmästaren i 1700-talets Sverige*. Carlsson, Stockholm.
- Blennow, A-M. 1995. *Europas trädgårdar: från antiken till nutiden*. Signum, Lund.
- Brahe, P. 1971. *Oeconomia eller Hushållsbok för ungt adelsfolk*. Nordiska museets handlingar 78. Nordiska museet, Stockholm.
- Broberg, L. 1775. *Några korta Anmärkningar och Rön angående Trä-Planteringen samt Köks-Trädgårdsskötslen: bepröfwade och utgifne til allmogens tjenst*. Stockholm.
- Claesson, E. 1923. *Trädgården*. Wahlström & Widstrand, Stockholm.
- Daggfeldt, D. 2017. Opublicerade minnesanteckningar och skötselårsrapporter för lövgångarna i Ängsö slottspark. Trädmästarna.
- Dresdener Trädgårdsverktygs-Fabrik. 1906. Redskapskatalog för den svenska marknaden från S. Kunde & Sohn Dresden. Ombud för Sverige: Kurt Fröhlich, Karlskrona. [Tillgänglig på Lunds universitetsbibliotek].
- Dunér, S. & Dunér, K. 2004. *Den gyllene trädgården: trädgårdskonstens idé- och kulturhistoria från Adam till örtagård*. Prisma, Stockholm.
- Fjäderhane, A. M. & Arvidsson, L. 1963. *Arbetsstudier i trädgårdsodlingen*. Meddelande från Alnarpsinstitutets trädgårdsavdelning 43. Alnarp.
- Flinck, M. 1994. *Tusen år i trädgården: Från sörmålandska herrgårdar och bakgårdar*. Tiden, Stockholm.
- Flinck, M. 2013. *Historiska trädgårdar: att bevara ett föränderligt kulturarv*. Carlsson i samarbete med Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Florens-deklarationen. 1982. Internationell deklaration för bevarande och restaurering av historiska trädgårdsanläggningar, parker och landskap. Antagen av ICOMOS december 1982. http://www.icomos.se/wp-content/uploads/2013/05Florensdeklarationen_1982.pdf (2018-02-12).
- Georgsson, J. 2011. *Klippta häckar. En utvärdering av häcklaboratoriet i skolträdgården på Johannesberg i Mariestad*. Kandidatuppsats, Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet. <http://hdl.handle.net/2077/28020> (2018-02-14).
- Gibson, S. 1947-1948. "Barockträdgårdens växtmaterial". I *Lustgården* 28-29:77-92. <http://www.dendrologerna.se/utgava/lustgarden-1947-1948/> (2018-02-14).
- Handbok för Trädgårdsodlare*. 1947. N. Sonesson (red.). Bonniers, Stockholm.
- Hansson, M. 1997. *De skånska trädgårdarna och deras historia*. Signum, Lund.
- Hernquist, P. 1996. *Trädgårdskonsten*. Publicerad som manuskript, tolkad av I. Dyrendahl. C. Svala (red.). En handskrift från 1780-talet vid veterinärinrättningen i Skara. <http://www.ksla.se/anh/files/2014/05/Tr%C3%A4dg%C3%A4rdskonsten.pdf> (2018-02-14).
- Karlin, S. 1931. *Trädgårdskonstens historia i Sverige: intill le Nötrestilens genombrott*. Bonnier, Stockholm.
- Lind, G. 1917. *Skolträdgården: handledning vid undervisningen i trädgårdsskötsel m.m. vid seminarier, folkhögskolor och andra undervisningsanstalter*. Wahlström & Widstrand, Stockholm.
- Lindgren, E. 1896. *Trädgårdsbok. Anvisning till odling af köksväxter, fruktträd, bärbuskar, träd och buskar för parker, blommor för kalljord och boningsrum m.m. – till ledning för hvar och en som befattar sig med trädgårdsskötsel*. Flodin, Stockholm.

- Lindgren, M. & Laszlo Ambjörnsson, E. 2016. *Hasseln på Stora Ek. Restaurering och skötselåtgärder*. Opublicerat grupparbete inom kursen KTL 523. Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet.
- Lundberg, P. 1754. *Then rätta Swenska Trägårds-Praxis, eller Kårt Underrättelse, huru Kiöks- Trä-Örte- och Lust-gårdar tillika med Orangerier samt Humle-Gårdar böra anläggas, skiötas och conserveras*. Västerås.
- Lundberg, P. 1775. *Den Swenska Frö-Samlaren, Eller Kårt Underrättelse, Om Allehanda Trägårds-Fröns Producerande under vårt Swenska Climat; Trägårdarnes tillstånd sedan år 1740. Ett Nytt Planteringssätt, Med Åtskillige Sorter Kärnstammar; Någre Swenske och för hälsan tjenlige Krydder, så wäl som några Uplysningar, som befästa mitt förra Werk, Trägårds-Praxis kallat. m.m.* Stockholm. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:rara-140> (2018-02-15).
- Lundberg, P. 1780. *Den rätta Swenska Trägårds-Praxis, Eller Kort underrättelse huru Köks- Trä-Örte- och Lustgårdar, tillika med Orangerier samt Humlegårdar, böra anläggas, skötas och conserveras*. Stockholm. <http://digibook.ub.umu.se/rara/11478680.pdf> (2018-02-15).
- Lundström, A. 1831. *Handbok i Trädgårds-Skötseln*. Stockholm.
- Martinsson, K. & Ryman, S. 2008. *Blomboken. Bilder ur Olof Rudbecks stora botaniska verk*. Prisma, Stockholm. De digitaliserade bilderna från Olof Rudbecks *Blomboken* finns tillgängliga på <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:alvin:portal:record-104167> (2018-02-20).
- Mollet, A. 2006 [1651]. *Le jardin de plaisir = Der Lust Gärten = Lustgård*. Gyllene Snittet HB, Uppsala. [Faksimil].
- Mollet, A. & Lundquist, K. 2007. *Le jardin de plaisir = Der Lust Gärten = Lustgård = The garden of pleasure: inledning, kommentarer*. Gyllene Snittet HB, Uppsala.
- Morris, A. 1988. *Antiques from the Garden*. Garden Art Press, Suffolk.
- Müller, D. 1848. *Trädgårdskonst. Theoretisk praktisk anvisning att anlägga och underhålla Trädgårdar*. Bonnier, Stockholm.
- Müller, D. 1856. *Trädgårdsvännen, Anvisning att anlägga och underhålla köks-, frukt-, blomster-, fönster- och lustträdgårdar, jemte almanacha, som efter tidsföljden uppräknar de under de olika årstiderna förefallande göromålen*. Bonnier, Stockholm.
- Müller, D. 1888. *Trädgårdsskötsel. Fullständig anvisning i frukt- och köksväxtodling, blomsterskötsel i växthus och boningsrum, trädgårdsanläggningskonst m.m.* Tre volymer. Stockholm.
- Pettersson, M-L. & Åkesson, I. 1998. *Växtskydd i trädgård*. Natur och Kultur/LT, Stockholm.
- Rosenhane, S. 1944 [1662]. *Oeconomia*. T. Lagerstedt (red.). Sörmländska handlingar nr 9. Södermanlands hembygdsförbund, Nyköping.
- Rålamb, Å. 1690-1695. *Adelig öfning*. Stockholm.
- Slesin, S. & Rozenstrock, D. 1996. *Garden Tools*. Abbeville, New York.
- Stegar och arbetsböcker (AFS 2004:3), föreskrifter*. 2014. Arbetsmiljöverket. <https://www.av.se/arbetsmiljoarbete-och-inspektioner/publikationer/foreskrifter/stegar-och-arbetsbocker-afs-20043-foreskrifter/> (2018-02-14).
- Wilander, M. 2012. *Trädvård i historiska landskaps-parker. Tillvägagångssätt för att bevåra äldre träd i historiska parker. Exemplet Axmar bruk landskaps-park*. Uppsats för högskoleexamen vid Trädgårdsprogrammet, Avdelningen för elektronik, matematik och naturvetenskap, Högskolan i Gävle. [urn:nbn:se:hig:diva-13541](http://urn.kb.se/urn:nbn:se:hig:diva-13541) (2018-02-14).
- Vollbrecht, K., Alm, G. & Veltman, H. 2006. *Beskärningsboken*. Natur och Kultur, Stockholm.

Informanter

- Paulina Landin, slottsträdgårdsmästare Drottningholms slott. Muntlig information, oktober 2014.
- Elin Leeb, trädgårdsmästare Skansen. Muntlig information, december 2017.
- Cecilia Hakfeldt, säsongsanställd trädgårdsmästare på Julita gård. Muntlig information, juli 2015.

Vill du veta mer?

Gunnebo slott

Pågående doktorandprojekt, där ett studieområde är historisk skötsel av häckar. För information om projektet kontakta Joakim Seiler, joakim.seiler@gunneboslott.se.

Hantverkslaboratoriet

Kurser, publikationer och projekt om kulturmiljövårdens hantverk kan man ta del av på Hantverkslaboratoriets hemsida: <http://craftlab.gu.se>. Hantverkslaboratoriet är ett nationellt centrum för kulturmiljöns hantverk vid Göteborgs universitet.

Platser att besöka

Drottningholms slott i Stockholm

Häckar av olika arter, bland annat ek.

Adress: Drottningholm, Stockholm.

Hemsida: www.kungahuset.se

Fredriksdal museer och trädgårdar i Helsingborg

Lövgång från sent 1700-tal och häckar anlagda från sent 1700-tal till sent 1900-tal. Häckar av avenbok, lind, ask, bok, hagtorn, liguster och buxbom.

Adress: Gisela Trapps väg 1, 254 37 Helsingborg.

Hemsida: www.fredriksdal.se

Friluftsmuseet Gamla Linköping

Bland annat flätad häck av trubbhagtorn vid systrarna Petterssons gård.

Adress: Tunnbindaregatan 1, 582 46 Linköping.

Hemsida: www.gamlalinkoping.info

Gunnebo slott i Mölndal

Bland annat lind- och avenbokshäckar och koner.

Lövgång under uppbyggnad. Beskrivning både manuellt och med maskin.

Adress: Christina Halls Väg, 431 36 Mölndal.

Hemsida: www.gunneboslott.se

Läckö Lilla Slottsträdgård

Ung lövgång av avenbok.

Adress: Läcköslott, 531 99 Lidköping.

Hemsida: www.lackoslott.se

Millesgården i Stockholm

Handklippning av almhäck med sekator.

Adress: Herserudsvägen 32, 181 50 Lidingö.

Hemsida: www.millesgarden.se

Schönbrunn slott i Wien

Lövgångar och häckar.

Adress: Schlosstrasse 47, 1130 Wien, Österrike.

Hemsida: www.schoenbrunn.at

Skansen i Stockholm

Bland annat lövgång och häckar av lind.

Adress: Skansen, Stockholm.

Hemsida: www.skansen.se

Tjolöholm slott i Kungsbacka

Handklippning av lindhäckar och fristående idegranar.

Adress: Tjolöholmsslott, 439 74 Fjärås.

Hemsida: www.tjoloholm.se

Tullgarns slott norr om Trosa

Lövteater och stjärnboské daterade 1807.

På 1970-talet planerade Walter Bauer att häckarna skulle nyplanteras med skogslind. Idag består häckarna av flera arter.

Adress: Tullgarnsslott, 610 74 Vagnhärad.

Hemsida: www.kungahuset.se

Ulriksdals slott i Stockholm

Bland annat formklippta hassel- och lindhäckar.

Adress: Slottsallén, 170 79 Solna.

Hemsida: www.kungahuset.se

Ängsö slottspark söder om Enköping

Restaurering av lövgång som består av parklind.

Adress: Engsö slott, 725 98 Västerås.

Hemsida: www.engso.se



SWEDISH NATIONAL HERITAGE BOARD
RIKSANTIKVARIÉAMBETET



HANTVERKSLABORATORIET